

Českojazyčné slabikáře a čítanky z přelomu 18. a 19. století tištěné antikvou¹

Czech language primers and reading-books from the turn of the 18th and 19th centuries printed in Roman type

Mgr. David Mach / Národní knihovna České republiky (National Library of the Czech Republic), Klementinum 190, 110 00 Praha 1

Resumé:

Příspěvek se věnuje problematice antikvové sazby a tisku českojazyčného textu učebnic v období před a po vyhlášení tereziánských školních reforem v roce 1774. Sledovány jsou především slabikáře a čítanky určené pro výuku na tehdejších elementárních školách. Jejich starší edice jsou popsány souhrnně, vydání po roce 1774 jsou analyzována detailněji. V souvislosti s touto charakteristikou je podán výklad o aktivitách Františka Jana Tomsy a činnosti Tiskárny normální školy. Zhodnocen je Tomsův podíl na zavedení antikvy do knih tištěných v českém jazyce. Stručně jsou zmíněni i tehdejší domácí či zahraniční písmaři a písmolijci, kteří pracovali na Tomsových zakázkách. Autorovi článku se podařilo shromáždit několik slabikářů a čítanek dochovaných v různých tuzemských státních či církevních knihovnách a získat tak nové informace o rozšíření antikvy v našem knihtisku na přelomu 18. a 19. století.

Klíčová slova: knihověda, staré tisky, tiskové písmo, antikva, školní učebnice, slabikáře, Tomsa, František Jan (1753–1814), Tiskárna normální školy – Praha

Summary:

The contribution deals with problematics of Roman type composition and printing of Czech language textbooks before and after the declaration of school reforms of the Habsburg ruler Maria Theresia in 1774. The main attention is focused on primers and reading-books used in primary schools. Their older editions are described in a summary way while the later ones, printed at the turn of the 18th and 19th centuries, are described in a greater detail. The activities and lifetime of František Jan Tomsa or the history of The Printing House of the Normal School in Prague are mentioned too. The contributor gathered a lot of details about old primers and reading-books deposited in various state and church libraries of The Czech Republic and his work brings new bibliographic data and information.

Keywords: bibliography, early printed books, printing type, Roman type, school textbooks, primers, Tomsa, František Jan (1753–1814), Printing House of Normal School – Prague

Úvod

Problematika antikvy jako tiskového písma českojazyčných tisků vydaných v letech 1501–1800 tvoří v české knihovědě dosud málo reflektované téma, které sice bylo v dosavadní odborné literatuře popisováno, ale nabývalo podobu dokola opakovaných a navzájem přebíraných povrchních informací, jež nebyly podloženy hlubším bibliografickým

1 Následující příspěvek vznikl v rámci projektu *NAKI II: Knihověda.cz. Portál k dějinám knižní kultury do roku 1800*. Registrační číslo projektu: DG16P02H015. Za odbornou pomoc a průběžné konzultace při jeho přípravě děkujeme doc. Petru Voitovi.

či dokonce typografickým studiem.² Podrobnější analýza nebyla předchozími generacemi knihovědců považována za nutnou, protože výskyt antikvy ve starých tiscích vydaných v našem národním jazyce byl minimální a v celkové tiskařské produkci zabíraly takovéto publikace okrajový, a tudíž i zanedbatelný podíl. Tak se mohlo stát, že si odborná badatelská veřejnost dosud všímala jen několika časově i žánrově izolovaných jednotlivin. Pouze v náznakové podobě bylo charakterizováno i období konce 18. století, kdy snahy o zavedení antikvy do českojazyčných tiskovin nabývají na intenzitě. Větší pozornost byla věnována snad jen osobě a zásluhám Františka Jana Tomsy. Cílem této předkládané studie je znovu a detailněji představit vybrané tisky z přelomu 18. a 19. věku, v nichž se objevil českojazyčný antikvový text, a také důkladněji popsat Tomsovy aktivity v Tiskárně normální školy. Následující řádky by měly volně navazovat na starší autorův článek, který byl chronologicky ukončen zhruba na sklonku baroka a který se věnoval několika antikvovým tiskům modlitebního obsahu.³

Školní tereziánské reformy, antikva ve školách

Po větší část 18. století nabýzely právě modlitební knihy jediný prostor pro uplatnění českojazyčného antikvového knihtisku, jenž byl příležitostně realizován pražskými či regionálními tiskaři, jejichž počínání bylo motivováno především obchodními cíli a vzájemným konkurenčním bojem. V sedmdesátých letech téhož století ale dochází k založení další větve českojazyčné antikvové typografie. Ta našla nové možnosti rozvoje v oblasti školní literatury, konkrétně pak ve slabikářích a čítankách. Zde bylo zavádění textových pasáží tištěných česky a antikvou součástí rozsáhlých školních reforem iniciovaných panovnicí Marií Terezií. Tyto změny odstartovalo přijetí tzv. *Všeobecného školního řádu pro německé normální, hlavní a triviální školy ve všech císařských dědičných zemích* (dále jen *Všeobecný školní řád*) z 6. prosince 1774.⁴ Tento legislativní dokument zcela nově upravoval doposud existující podobu nižšího školství v habsburské monarchii. Mezi novinky, které přinášel, patřila např. závazná vzdělávací povinnost pro děti mezi

-
- 2 Antikva v českojazyčných tiscích je všeobecně popsána v HORÁK, František. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, 1948, s. 148–150, 202–204; TOBOLKA, Zdeněk Václav. *Knihy: její vznik, vývoj a rozbor*, 1949, s. 97; MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky*, 1963, s. 282–290; VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, 2006, s. 58–60. Podrobnější informace vycházející z primárních výzkumů přinášejí např. VOIT, Petr. *Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století*. *Bibliotheca Strahoviensis*, 2011, s. 160–177; MAŠEK, Petr. Antikvou tištěný český Otčenáš z roku 1555. *Knihy a dějiny*, 2015, s. 94. Oba autoři se však chronologicky omezují pouze na první polovinu 16. století a antikvu sledují i v rámci cizojazyčných tisků.
 - 3 MACH, David. Českojazyčné modlitební knihy 18. století tištěné antikvou a počátky tohoto tiskového písma v českém knihtisku. *Knihovna: knihovnická revue*, 2018, 29(2), 51–73.
 - 4 Originální německý název tohoto dokumentu zní *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen Kaiserlichen Königlichen Erbländern*. Autorem byl přední odborník a reformátor tehdejšího rakouského školství Johann Ignaz Felbiger. O jeho osobě a přínosu viz např. publikaci *Felbiger a Kindermann*, 1986, s. 19–31. Zde se také nachází zkrácený a komentáři rozšířený český překlad Felbigerova *Všeobecného školního řádu*, viz konkrétně s. 96–133. O okolnostech vzniku *Všeobecného školního řádu*, dobovém stavu domácího školství a dalších společenských a historických souvislostech pojednává bohatá nabídka odborné monografické či článkové literatury. Stručně a přehledově tuto problematiku shrnuje např. NOVOTNÝ, Miroslav. Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí. In: *Post tenebras spero lucem*, 2009, s. 148–163 a podrobněji analyzují některé studie ve sborníku *Mezinárodní konference Všeobecné vzdělávání pro všechny*, 2004, s. 66–135, 149–158 (např. od Karla Rýdla, Pavly Vošahlíkové či Růženy Váňové).

šestým až dvanáctým rokem života, povinná výuka čtení, psaní a počítání, vydávání obsahově jednotných učebních textů nebo striktní vymezení soustavy elementárních škol tvořené školami triviálními, hlavními a normálními.

Pro rozvoj antikvy bylo důležité především unifikované vyučování čtení a psaní v německém, případně i českém jazyce. V rámci školního studia se totiž měli žáci naučit rozpoznávat nejen tehdy běžné novogotické písmo, ale i písmo humanistické, jež pro ně bylo, z důvodu neznalosti latiny, poměrně neobvyklé.⁵ Z těchto příčin byly do slabikářů a čítanek nově zařazovány antikvové texty v němčině a češtině. Ty sloužily v prvé řadě jako učební pomůcky a jejich cílem rozhodně nebyla změna dobového typografického úzu (viz pozn. 26). Antikva v nich plnila nekomerční didaktické funkce. Jejím recipientem už nebyla jen jediná osoba vykonávající soukromou náboženskou pobožnost jako v případě modlitebních knih, ale mnohem početnější skupina čtenářů. To do budoucna slibovalo zvýšení všeobecné znalosti tohoto tiskového písma, což byl základní předpoklad pro možnou expanzi antikvy do dalších knižních titulů.

Slabikáře tištěné soukromými tiskárnami

Vyhlášení *Všeobecného školního řádu* v roce 1774 znamenalo předěl v existenci slabikářů. Až do tohoto data patřily slabikáře k běžné novogotické tiskařské produkci. Po roce 1774 však u většiny z nich dochází k viditelné proměně. Toto konstatování nyní doložíme souhrnnou charakteristikou slabikářových titulů evidovaných v rámci *Knihopisu českých a slovenských tisků* (dále jen *Knihopis*).⁶ Ten zaznamenává více než sto podobných tisků. Drtivá část z nich pochází z 18. století a tereziánské školní reformy předchází nebo po nich následuje. Jen malý počet dosud známých slabikářů je staršího data a vznikl ještě před nástupem pobělohorské rekatolizace nebo ve druhé polovině

- 5 Ve čtvrtém paragrafu *Všeobecného školního řádu* se říká, že se žáci musí naučit číst tištěné novogotické a antikvové typy či psaný kurrent a humanistické písmo. Viz *Felbiger a Kindermann*, pozn. 4, s. 98. Jednotlivá nařízení *Všeobecného školního řádu* detailně a metodicky rozvádí německo-česká publikace *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen* (K05536) vydaná v roce 1777. Zde se na s. 221 a 223 prvního dílu učitelé doporučuje při výuce čtení latinského písma (tzn. antikvy) využívat české texty tištěné tímto písmem, a to minimálně na začátku výuky, případně i dále, pokud žáci ani učitel neovládají latinu. Poznávat novogotická i antikvová písma, slabikovat a hlavně číst tištěný či rukopisný text se žáci začali učit už v nejnižších třídách. Viz k tomu krátce ŠAFRÁNEK, Jan. *Vývoj soustavy obecného školství v Království českém od roku 1769–1895*, 1897, s. 9 nebo KNEBLÍK, Michal. *Školní fase – prameny pro dějiny výchovy a vzdělávání v 18. století*. *Cornova*, 2011, s. 47–48.
- 6 TOBOLKA, Zdeněk Václav a František HORÁK (eds.). *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, 1939–1967, 9 sv.; WIŽDÁLKOVÁ, Bedřiška, Jan ANDRLE a Vladimír JARÝ (eds.). *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Dodatky*, 1994–2010, 8 sv. V našem příspěvku budeme pracovat především s elektronickou verzí této národní retrospektivní bibliografie *KPS–Databáze Knihopis* [online databáze], 2015–, <http://www.knihopis.cz>. V textu či poznámkách pod čarou budeme odkazovat na záznamy z této databáze. Knihopisná čísla záznamů budou uváděna buď v kulaťích závorkách hned za zkrácenými tituly jmenovaných tisků (stejně jako v poznámce 5), nebo budou zapisována za jména tiskařů či citována úplně samostatně bez názvů i jmen původců. Pouze u tisků, které nejsou evidovány v elektronickém Knihopisu, budeme uvádět zkrácenou citaci příslušného tištěného sešitu knihopisných Dodatků, a to v podobě: *Knihopis–Dodatky*, část ..., s. ..., rok vydání evidovaného tisku, nebo pro jejich identifikaci použijeme odkaz na jiný relevantní bibliografický soupis. Zajímat nás budou pouze slabikáře v českém jazyce nebo kombinující češtinu s latinou či němčinou. Jednojazyčné německé či latinské slabikáře ponecháváme stranou naší pozornosti.

17. století. Předpokládáme také, že dost slabikářů se do dnešních dob nedochovalo.⁷ Můžeme jen doufat, že jejich formální vzhled a vnitřní obsah byl totožný jako u jejich chronologicky nejbližších předchůdců a následovníků. Funkci slabikáře plnily po dobu 16.–18. století i další publikace s odlišným názvem a tematicky širším vymezením (např. gramatiky, učebnice čtení, psaní a počtů či cizích jazyků či didaktické básnické skladby).⁸ Ty nebudou v následujícím přehledu zohledněny.

Nejstarší zachované jedno- či vícejazyčné slabikáře pocházejí ze čtyřicátých let 16. věku (konkrétně z let 1541 a 1547) a stojí na začátku dlouhé řady obdobných slabikářových tisků, která se táhla ke zlomovému roku 1774 či dokonce až za něj. Pro tyto slabikáře je charakteristické, že se po typograficko-typologické stránce téměř vůbec neměnily. Vyjma několika inovací v jejich fyzické formě, kdy se vedle knižních slabikářů objevují i jednolístové verze určené k přilepení na dřevěné prkénko či na tuhý list papíru, a v ilustrační složce, kdy jsou ve slabikářích kromě tradičních titulních dřevořezů s pohledy na učící se žáky a závěrečného zobrazení kohouta s abecední tabulkou nově otiskovány medailony s portréty světců či drobné dřevořezy napovídající svými motivy písmena či slabiky v textu, lze větší rozdíly zaznamenat převážně jen v samotném názvu a obsahu, což souviselo hlavně s odlišným konfesním vymezením a čtenářským určením. Slabikáře tiskli jak katolicky, tak i evangelicky orientovaní tiskaři. Vyráběny byly v Čechách (v Praze či v regionálních městech) i v emigrantských zahraničních centrech (např. v Německu, Slezsku či na Slovensku). Produkce slabikářů postrádala centrální odborný institucionální dohled a upravována byla maximálně panovníckými privilegii, která upřednostňovala vybrané tiskaře a chránila je hlavně proti patisku. Na vnitřní a vnější úpravu slabikářů kladla jen nízké nároky.⁹ Vzhled či obsah slabikářů tak kopíroval cizí, především německé předlohy či vycházel z požadavků jednotlivých náboženských konfesí, konkrétních soukromých škol a z tradičních typografických nebo autorských postupů.

Původci slabikářových tisků předpokládali, že pro elementární výuku čtení stačí, aby jejich slabikáře obsahovaly tři hlavní části, jež zahrnovaly nejprve samotné slabikářové jádro tvořené přehledy malých a velkých písmen české, německé či latinské abecedy, dále několik slabikovacích schémat a nakonec čítankovou část skládající se ze základních křesťanských modliteb (např. Otčenáše, Zdrávase) a dalších textových

-
- 7 Fyzický exemplář se nedochoval např. u slabikářových tisků K02225, K15439, K15440. Knihopis pak existenci těchto slabikářů odvozuje od záznamů ve starších domácích bibliografiích, např. JUNGSMANN, Josef. *Historie literatury české*, 1849, oddíl IV., s. 128, záznam č. 2; oddíl IV., s. 129, záznam č. 12.; oddíl V., s. 256, záznam č. 2.; oddíl V., s. 257, záznam č. 13.
- 8 V nejširším vymezení bychom mohli mezi slabikáře zařadit všechny učebnice či didakticky orientované tisky, které obsahovaly přehled velkých a malých písmen latinské či české abecedy a sloužily k elementární školní či náboženské výuce. Výběrový přehled podobných titulů z předbělohorské doby podávají KUBÁLEK, Josef, Josef HENDRICH a František ŠIMEK. *Naše slabikáře*, 1929, s. 63–108. V období tereziánských školních reforem se v elementárních školách učilo hlavně ze slabikářů a kromě nich i z čítanek a katechismů. Viz KNEBLÍK, Michal, pozn. č. 5, s. 47.
- 9 KUBÁLEK, Josef, Josef HENDRICH a František ŠIMEK, pozn. 8, s. 142 zmiňují udělení panovníckého privilegia následovníkům znojemskeho typografa Jana Václava Svobody. Kromě obvyklé ochrany a sankcí proti patiskujícím tiskařům privilegium výslovně požaduje, aby slabikáře a zároveň i katechismy, na které se nařízení také vztahovalo, byly tištěny na dobrém papíře a jejich tisková sazba byla zřetelná a dobře čitelná. Kubálek, Hendrich a Šimek vlastně pouze tlumočí starší zjištění Josefa Volfa. Ten ještě dodává, že znojemští typografové slib o zřetelném tisku stejně striktně nedodržovali, viz VOLF, Josef. K dějinám knihtisku v Louce a ve Znojme. *Od Horácka k Podjí*, 1924–1925, s. 119.

pasáží převážně náboženského obsahu (např. Desatera, Vyznání víry, příležitostných modliteb, výňatků z evangelií, duchovních písní či katechismu). Ze světské tematiky byly do slabikářů pravidelněji zařazovány jen početní tabulky a výjimečně i mravně výchovné texty či předmluvy podávající didaktické rady rodičům. Konfesionálně věroučné zaměření slabikářů vytištěných před rokem 1774 jednoznačně převládalo, protože výuka čtení a psaní byla spojena s výkladem základů náboženství. Nutno zdůraznit, že všechny výše zmíněné obsahové části byly reprodukovány výhradně novogotickým tiskovým písmem. Ve slabikářích vydaných před rokem 1774 se v českojazyčném textu vertikální či polokurzívní antikva neobjevuje (viz níže). Nenápadně se mihne pouze v ilustračním doprovodu.¹⁰

Na minimum antikvových typů se omezila skupina nejstarších jednojazyčných slabikářů. Ty pocházejí z předbělohorských tiskařských dílen. Prostějovský Jan Günther použil ve svém slabikáři (K15441) pouze antikvové iniciály. Pražští typografové Matěj Pardubský (K15442) a Pavel Sessius (K15443) sáhli po antikvě alespoň v případě jednotlivých latinských náboženských termínů, zatímco Bratrská tiskárna (K17075) jen při sazbě římských číslic. Více antikvového písma zúročili tiskaři až v souběžných česko-latinských či česko-latinsko-německých slabikářích. V dochovaných edicích od Jana Hada, Jana Kantora Hada (K19192, K01572a, K01573), Jana Günthera (K17812), Jana Jičínského staršího (K01574) či Jiřího Černého z Černého Mostu (K17813) jsou antikvou tištěny delší textové pasáže, ovšem výhradně latinské jazykové povahy.¹¹ Tato skupina nejstarších slabikářů v podstatě vytvořila typografický úzus dodržovaný všemi budoucími slabikářovými tisky vydanými před tereziánskými školními reformami.

I v pobělohorském období se textová složka slabikářů stále monopolně opírala o novogotické tiskové písmo. Antikva se výrazněji uplatňovala opět jen ve vícejazyčných slabikářích.¹² Slabikářové tituly, které se zaměřovaly pouze na výklad jazykových

10 V některých slabikářích (např. K15474–K15475, *Knihopis–Dodatky*, část VIII. a IX., s. 91, 1770) je závěrečný dřevorez zobrazující kohouta stojícího u rozvěšené knihy doplněn o český nebo německý xylografický text reprodukován majuskulním či minuskulním humanistickým písmem. Viz obrazové ukázky v KUBÁLEK, Josef, Josef HENDRICH a František ŠIMEK, pozn. č. 8, s. 151 nebo KUBÁLEK, Josef. *Slabikář český a jiných náboženství počátkové*, 1947, s. 65, 116.

11 Stejně asi tiskaři postupovali i při tisku dalších, dnes už nedochovaných předbělohorských jedno- či vícejazyčných slabikářů (K02225–K02226, K15440). Na vůbec nejstarší domácí slabikář Jana Hada z roku 1541 nedávno upozornil VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*, 2017, s. 571–574, 700. Před Voitovým vystoupením se za úplně první slabikář považovala Güntherova edice z roku 1547. Rozbor a obrazové reprodukcce tohoto a ostatních předbělohorských slabikářů podává např. KUBÁLEK, Josef. *Slabikář Český. Listy filologické*, 1927, s. 334–338; KUBÁLEK, Josef, pozn. 10, s. 7–19, 26–48, 57–63; KUBÁLEK, Josef, Josef HENDRICH a František ŠIMEK, pozn. 8, s. 22–34. JAKUBEC, Jan. *Nejstarší slabikáře české. Pedagogické rozhledy*, 1899, s. 241–246. VOIT, Petr. *Dosud neznámý latinsko-český slabikář z poloviny 16. století. Listy filologické*, 1986, s. 24–30.

12 Vícejazyčné slabikáře byly v letech 1620–1774 opakovaně přetiskovány zhruba ve třech titulech. Patřila mezi ně *Elementa latinae, bohemicae ac germanicae linguae* vydaná pražskými jezuity (K17814) či Janou Koudelkovou-Průšovou (K02226a), evangelická latinsko-česká *Prima legendi elementa* rozšiřovaná hlavně Václavem Kleychem (K17816, K02227, K17815, K02228) a obnovená ještě v roce 1798 v Žilině Jánem Štefánim (K02229) a nakonec slovenská *Libellus alphabeticus* (K04847–K04850, KLIMEKOVÁ, Agáta, Eva AUGUSTÍNOVÁ a Janka ONDROUŠKOVÁ. *Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia. Zväzok III.*, 2008, záznamy č. 5487, 5495, 5498). Ta byla ve stejné typografické úpravě tištěna i po zavedení školních reform. Na Slovensku, případně v Maďarsku, ji na konci 18. století jednotně tiskly institucionální tiskárny (K04851, K04854) i soukromí tiskaři (K04852–K04853, K18446, KLIMEKOVÁ, Agáta ... *Bibliografia ...* záznam č. 5500). Souběžně s latinsko-slovenskou verzí vycházela i latinsko-maďarská mutace *Libellus alphabeticus*, která samozřejmě slovenský text neobsahovala.

základů češtiny či slovenštiny, antikvu využívaly minimálně nebo vůbec. Nezáleželo ani na tom, zda byly vydány v protestantské cizině¹³, na území dnešního Slovenska¹⁴ či v katolických Čechách. Všechny tisky z těchto lokalit dodržovaly obdobnou typografickou úpravu, jež byla založena na použití novogotického písma pro český a slovenský text. Dokonce ani domácí soukromé či institucionální tiskárny, o kterých můžeme tvrdit, že se na výrobu slabikářových titulů specializovaly, nedospěly v tomto ohledu k žádným inovacím a jednotlivé slabikáře jen trpně opakovaně přetiskovaly, a to do takové míry, že chronologicky nejstarší edice se po typografické, ale i obsahové stránce výrazně neliší od té nejmladší.¹⁵ Podle zavedených typografických zvyklostí postupovaly i tuzemské tiskárny, které vydaly slabikář pouze jednorázově¹⁶, a tiskaři či jiní původci skrývající se pod rouškou anonymity¹⁷.

Školní tereziánské reformy nevedly k definitivnímu zániku slabikářů navazujících na starší tiskařské tradice. Po roce 1774 existovaly dále. Státem zavedená školní legislativa a preferovaná produkce slabikářů Tiskárny normální školy je odsunula do pozice neoficiálních a úředně neschválených učebnic, které nebyly určeny pro výuku na elementárních školách. Podle Jakubce byly dokonce konfiskovány a jejich rozšiřování bylo úředně trestáno a postihováno pokutami.¹⁸ Část z těchto slabikářů vyšla navíc anonymně bez tiskařských údajů, což by jen potvrdovalo jejich prohibiční statut. Tomuto postavení ale neodpovídal celkový počet edic, který byl za roky 1774–1800 zhruba stejný jako u slabikářů Tiskárny normální školy.¹⁹ Z toho usuzujeme, že vývojově starší

-
- 13 Konkrétně se jedná se o slabikáře z Halle, Žitavy, Drážďan, Vratislavi a Břehu (K15478–K15482, K00043, K15454, K18002). Rozbor, textové ukázky a titulní listy některých evangelických slabikářů uvádí KUBÁLEK, Josef, pozn. č. 10, s. 21–25, 49–56, 64–73. Na s. 118 tvrdí, že všechny přímo či nepřímo vycházejí z Güntherova slabikáře z roku 1547 (K15441).
- 14 Na Slovensku vycházely souběžně katolické i evangelické slabikáře (K15457–K15458, K02054–K02055, K15486, KLIMEKOVÁ, Agáta, Eva AUGUSTÍNOVÁ a Janka ONDROUŠKOVÁ, pozn. 12, Zvázok V., záznam č. 8906). Historickým vývojem slovenských slabikářů se zabývá RUŽIČKA, Vladislav. *Dejiny slovenského šlabikára*, 1966, 190 s., [11] l. obr. příl., a stručně také JAKUBEC, Jan, pozn. č. 11, s. 300–302.
- 15 To je případ slabikářové produkce pražské tiskařské rodiny Kirchnerů–Klauserů (K15450–K15453), brněnsko-znojemské tiskařské dynastie Svobodů (K15444, K15448–K15449) nebo jednolistových či knižních slabikářů Františka Václava Jeřábka (K00033–K00035, K15471–K15472). O dvou svobodovských tiscích speciálně pojednává KUBÁLEK, Josef. Tři staré české slabikáře, na Moravě vydané. *Komenský: pedagogický časopis*, 1925–1926, s. 284–292, 326–330.
- 16 Pouze jediný slabikář vydali následující tiskaři a tiskařky: Anna Alžběta Rosenburgová (K00032), dědicové Jiřího Ondřeje Labouna (*Knihopis–Dodatky*, část VIII. a IX., s. 91, 1732), Ignác František Průša (K15456), Jan František Šleret (*Knihopis–Dodatky*, část VIII. a IX., s. 91, 1770), Josef Gabriel (K15446a), Matěj Adam Höger (K15455), František Karel Hladký (K14390) a olomoucká Tiskárna městská (K15445).
- 17 Bez uvedení jména autora či tiskaře vyšly slabikáře K15439, K15446–K15447, K18003. *Knihopis–Dodatky*, část VIII. a IX., s. 91, 1714. Všeobecně o domácích slabikářích z období před školními reformami viz KUBÁLEK, Josef, Josef HENDRICH a František ŠIMEK, pozn. 8, s. 109–234 nebo JAKUBEC, Jan, pozn. 11, s. 248–249, 302–307 či KÁDNER, Otakar. K dějinám českého slabikáře v době obrození. *Pedagogické rozhledy*, 1908, s. 517–520.
- 18 JAKUBEC, Jan, pozn. 11, s. 387–388.
- 19 Porovnány a následně sečteny byly knihopisné záznamy slabikářových tisků z let 1774–1800, které byly rozděleny do dvou skupin. Do první byly zařazeny všechny neoficiální slabikáře. Do druhé skupiny byly umístěny slabikáře vydané Tiskárnou normální školy a Jakubem Strassmannem (viz v textu). Celkové počty se pohybovaly kolem sedmnácti položek na obou stranách. Počítány byly i fyzicky nedochované či přesně nedatované edice. Vynechány byly napak slabikáře slovenské provenience.

slabikáře byly nadřizenými školskými orgány trpěny, pokud přímo nekopírovaly výrobky Tiskárny normální školy či jiným způsobem výrazně nenarušovaly aplikaci školních reforem. Jejich existence představovala doplňkový knižní sortiment rozšiřující dobovou nabídku slabikářových tisků.²⁰ Jejich výroba byla motivována asi komerčními ambicemi pražských i regionálních typografů a jejich distribuce byla cílena spíše na nižší lidové vrstvy²¹, vybrané náboženské konfese²² a lokální trhy²³.

Společným znakem této paralelní slabikářové větve je omezení antikvy na minimum. Novogotické písmo zde jednoznačně dominuje a antikvu odsouvá do pozice jednotlivých slov a abeced. Po typograficko-typologické stránce tedy tyto slabikáře setrvávají v předreformním období a svým obsahem či formou nereflktují nové trendy prosazované souběžně pracující Tiskárnou normální školy, naopak se celkově shodují s dobovou novogotickou tiskařskou produkcí neškolního charakteru. Jedinou výjimku představuje nedatovaný česko-německý slabikář sepsaný pro vsetínskou mládež. Jeho pravděpodobným autorem je slovenský protestantský a osvícensky orientovaný kněz Ján Hrdlička působící v letech 1781–1784 ve Vsetíně. Ač je jeho slabikářový počín vymezen konfesně i regionálně, stejně jako výše představené slabikáře, kopíruje výrobky Tiskárny normální školy (více viz níže).

-
- 20 Podobná situace panovala i na Slovensku. Po školních reformách, které zde byly vyhlášeny v roce 1777, zajišťovala tisk oficiálních, většinou vícejazyčných, slabikářů Univerzitní tiskárna v Budapešti a její pobočka v Trnavě, což byla nově zestátněná trnavská jezuitská tiskárna. Souběžně s univerzitními slabikáři (K00037–K00041, K00049, K06008, K15487, K18008) vycházely ale i slabikáře soukromých tiskařů, např. Františka Augustína Patzka (KLIMEKOVÁ, Agáta, Eva AUGUSTÍNOVÁ a Janka ONDROUŠKOVÁ, pozn. 12, Zväzok I., záznam č. 17), Jána Štefánioho (K02229) či autorů např. Daniela Bocka (K01240–K01244). Na rozdíl od českých slabikářů neobsahovaly slabikáře slovenské ani po roce 1777 slovenskojazyčný antikvový text, přestože i v nich byly aplikovány některé novinky vycházející ze školních reforem, jako např. ukázky psaného písma nebo světské mravoučné texty (viz v textu).
- 21 Lidový charakter měly hlavně svatoanenské slabikáře. Několik jich vyšlo ještě před rokem 1774 (K15471, *Knihopis–Dodatky*, část VIII. a IX., s. 91, 1770), většina (K00044, K15472–K15477) ale pravděpodobně až po tomto datu souběžně se slabikáři Tiskárny normální školy. Důkazem tohoto tvrzení jsou formulace na jejich titulních stranách, ve kterých se hovoří o tom, že jsou určeny pro lokality, kde nejsou dostupné pravidelné školy. Úprava svatoanenských slabikářů však tomuto tvrzení neodpovídá a liší se od jejich autorizovaných protějšků z Tiskárny normální školy. Chybí jim světská složka, převládá v nich novogotická typografie a textová či ilustrační složka jasně napodobuje slabikáře z předreformní epochy. Na dobu vzniku někdy na přelomu 18. a 19. století či dokonce v prvních letech 19. věku odkazuje i strohá a značně opotřebovaná dekorační výzdoba větší části svatoanenských slabikářů.
- 22 Výhradně konfesně orientované jsou slabikáře Jana Nepomuka Schönfelda (K15483), Jana Tomáše Höchenbergera (K15484–K15485), Václava Vojtěcha Turečka (K18015–K18016) a Svobodových dědiců (K18014). Jednoznačně to sdělují samotné tituly i roky vydání, které nejsou příliš vzdáleny od vyhlášení tolerančního patentu. Všechny tyto slabikáře jsou v podstatě doslovné nebo obsahově rozšířené přetisky exulantských předloh.
- 23 Na regionální trhy pravděpodobně mířily slabikáře Václava Vojtěcha Turečka (K06037, K15464, K16048) a Ignáce Václava Dekrta (K15465). Většina jejich slabikářových tisků dokonce obdržela, i přes údajný prohibiční status (viz pozn. 18), dobová cenzurní povolení. Dekrtův tisk se jím vyznačuje přímo na titulní straně a Turečkovy tisky byly součástí seznamu titulů schválených k tisku osvícenskými cenzory, viz VOLF, Josef. Z dějin osvícenské censury. *Časopis Národního muzea*, 1924, s. 225, 232. Dekrt se dokonce inspiroval slabikáři Tiskárny normální školy a doslovně či se stylistickými úpravami z nich převzal některé textové oddíly mravně výchovného obsahu. Nedodržel jen jejich typografický vzhled. V textech, které Tiskárna normální školy reprodukovala antikvou, totiž použil novogotický švabach. Žádnou pokutu za tyto „podezřelé“ kopírovací praktiky nejspíš nedostal.

Slabikáře Tiskárny normální školy

Slabikáře vydané nákladem pražské normální školy nebo vytištěné v Tiskárně normální školy přinesly hned několik novinek.²⁴ Jejich výrobou a distribucí byly nově pověřeny příslušné státní korporace. Na jejich obsahovou skladbu nyní dohlížely odborné školské orgány a nikoliv už jen samotní typografové řídící se zažitými výrobními postupy nebo věroučně konfesními postoji. Díky převažujícímu osvíceneckému duchu tehdejší školní výchovy došlo v obsahu slabikářů k viditelným změnám. Jejich jádro zůstalo stejné a nadále ho tvořily texty náboženské povahy (např. Otčenáš, Zdrávas, Desatero). K nim byly nově připojovány textové oddíly světského zaměření. Rozšířeny a aktualizovány byly přehledy minuskulních a majuskulních abeced a slabikovací schémata. Přidány byly odborné jazykovědné výklady, které vysvětlovaly gramatické základy daného, v našem případě českého jazyka.²⁵ Zmizely všechny doprovodné ilustrace, vyjma císařského orla na titulní stránce, udržela se početní tabulka. Nejvíce prostoru však zabraly texty mravoučného charakteru, které buď formou krátkých povídek, dialogů mezi dítětem a jeho rodiči či básniček učily žáky praktické zbožnosti a loajalitu ke státnímu zřízení a ke škole samotné. Tento nový obsah byl dětským čtenářům „dávkován“ prostřednictvím různých druhů tiskového písma, standardně novogotickými typy a souběžně i tištěným kurzívním kurentem a vertikální či polokurzívní antikvou. Prostorový podíl

24 Celkovou produkci slabikářů je nutné rozdělit minimálně mezi dva výše zmíněné subjekty, protože v letech 1774–1775, kdy vyšly dva nejstarší slabikáře (K18005, K15466) a zároveň byly vydány i dvě čítanky (K04010, K04010a), ještě Tiskárna normální školy neexistovala. Oficiálně vznikla až v roce 1776. Za možného tiskaře této nejstarší učebnicové produkce bychom mohli považovat pražskou Tiskárnu klementinskou, která byla v roce 1776 přeformována právě na Tiskárnu normální školy. Původcem ale mohlo být i centrální nakladatelství normální školy ve Vídni. Pro pražskou normální školu měl údajně tisknout Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld. Knihopis však neeviduje žádný podobný Schönfeldův tisk. Stejně tak JUNGSMANN, Josef, pozn. 7, oddíl VI., s. 367–368, záznamy č. 9–33 či DOUCHA, František. *Knihopisný slovník česko-slovenský*, 1865, s. 1, 231–232. Jediný slabikář, ve kterém je Schönfeld uveden přímo jako tiskař, pochází až z roku 1781 (K15483) a je určen pro evangelickou komunitu a nikoli pro tehdejší elementární školy. Jedině, že by Schönfeld plnil objednávky normální školy, aniž by v impresech příslušných tisků uváděl své jméno. Po založení Tiskárny normální školy a poté, co normální škola obdržela vlastní *privilegium impressorium privatum*, tj. právo pro samostatný tisk a prodej učebnic pro elementární školy, už spolupráce se soukromými typografy nebyla potřeba. Aktivita spojené s vydáváním, výrobou a distribucí učebnic se v rámci pražské normální školy soustředily do více oddělení. Kromě samotné tiskárny zde bylo ještě vydavatelství a nakladatelství, sklad a prodej knih. Pro zjednodušení budeme v následujícím textu hovořit pouze o Tiskárně normální školy, která bude zastupovat všechny výše uvedené jednotky. Více o jejich historii a provozu viz *Denkschrift zur hundertjährigen Gründungs-Feier*, 1875, s. 3–43; *Prvých padesát roků trvání knihtiskárny Státního nakladatelství*, 1926, 204 s.; WALTER, Vojtěch. *Státní nakladatelství v Praze*, 1947, s. 9–17; POLÁK, Karel. *Třemi stoletími*, 1968, s. 8–72.

25 V textu výše byl záměrně zdůrazněn jazyk slabikářů, protože stejnou aktualizací prošly i jednojazyčné německé slabikáře, které byly v Tiskárně normální školy také tištěny. Jedná se buď o zkrácené verze, nebo o paralelní německé mutace českých slabikářů. Každopádně i zde je německojazyčný text netradičně reprodukován antikvou či tištěným rukopisným kurentem, většinou i ve stejných textových pasážích. Kompromis mezi oběma jazykovými póly představovaly dvojjazyčné česko-německé slabikáře. Jejich celkový počet je však nižší než jednojazyčných. Tiskárna normální školy navíc nikdy nevytiskla dvojjazyčný slabikář, který by kombinoval češtinu a latinu. Souviselo to s tím, že na elementárních školách se latinsky neučilo. Podobnou formální i obsahovou úpravu měly slabikáře i v jiných zemích habsburské monarchie (např. v Rakousku, Rumunsku či Itálii). Slabikářová produkce Tiskárny normální školy byla tedy součástí nadnárodních unifikačních procesů.

těchto dvou druhů písem byl zhruba vyrovnaný, oproti švabachu či fraktuře byl však výrazně menší. Tyto nové části pak ve starších edicích slabikářů teoreticky uvozovala krátká předmluva, ve které anonymní původce, nejspíše sám autor tereziánských školních reforem Johann Ignaz Felbiger, vysvětluje, jak slabikář správně používat.²⁶

Tímto způsobem bylo aktualizováno na třináct edic jednojazyčných českých a dvojjazyčných česko-německých slabikářů vydaných v letech 1774–1800 Tiskárnou normální školy.²⁷ Téměř stejnou formální a obsahovou náplň měly i moravské verze rozšiřované knihvazačem Jakubem Strassmannem²⁸, který v letech 1786–1788 provozoval oficiální sklad školních knih, a také slabikáře Tiskárny normální školy ze začátku 19. století.²⁹

- 26 Tato teoretická předmluva se objevuje pouze v jednojazyčných slabikářích. Do dvojjazyčných nebyla, asi z důvodu úspory místa, zahrnuta. Poprvé byla otištěna ve slabikáři z roku 1775 (K15466). A opakuje se i v edicích z let 1778 (K15467), 1781 (K15469). Poté, konkrétně od roku 1786 (K15462), byla odstraněna. V dané předmluvě se kromě jiného také krátce mluví o textových pasážích tištěných dobově netradičními druhy písem (a tedy i antikvou), čímž dožívají slabikáře zcela nový a nezvyklý vzhled. Cílem tohoto kroku byla prý snaha naučit žáky rozeznávat a číst všechna tehdy užívaná písma. Žádné další záměry prý nebyly sledovány.
- 27 Z těchto třinácti edic bylo fyzicky prohlédnuto deset vydání, konkrétně z let 1774 (K18005), 1775 (K15466), 1777 (K00036), 1778 (K15467), 1781 (K15469), 1786 (K15462), 1791 (K15463), 1793 (K15459), 1798 (K15460), 1800 (K15461). Dvě edice z let 1780 (K15468) a 1782 (K15470) nemohly být studovány z důvodu jejich fyzického zániku. Jedno vydání z roku 1781 (K18006) nebylo institucionálně dostupné. Většina slabikářů se dochovala v unikátních nebo v několika málo výtiscích uložených ve státních či církevních knihovnách a ve sbírkách regionálních muzeí. Všem pracovníkům těchto institucí bychom chtěli poděkovat za ochotné zpřístupnění příslušných tisků. Jmenovitě pak Ing. Erice Tučkové (Knihovna Královské kolegiální kapituly sv. Petra a Pavla v Praze), Gabriele Dušánkové (Vlastivědné muzeum v Dobrušce), Mgr. Jiřímu Dufkovi (Moravská zemská knihovna v Brně), Mgr. Vladimíru Kropáčkovi (Kláster cisterciáků ve Vyšším Brodě), Bc. Vojtěchu Šíchovi (Knihovna Akademie věd ČR v Praze), Romanu Kašťákovi (Vlastivědné muzeum ve Vysokém nad Jizerou), Václavu Kříčkoví (Krajská vědecká knihovna v Liberci). V následujícím textu již nebudou uváděny kulaté závorky s čísly knihopisných záznamů. K případné přesnější identifikaci jednotlivých slabikářových tisků je nutné použít tuto výchozí poznámku nebo poznámky 28, 29, 30.
- 28 Z údajných pěti Strassmannových slabikářů jsme prohlédli dvě vydání z let 1786 (K18004) a 1788 (K18007). Zbývající tři edice jsou evidovány jako nedochované (K18874, K18009, *Knihopis–Dodatky*, část VIII. a IX., s. 91, 1782). Jejich samotná existence je nejistá a zakládá se na stručných zmínkách v sekundárních zdrojích, viz DOKOUPIL, Vladislav. *Soupis brněnských tisků*, 1778, s. 472, záznam č. 0/69; s. 476, záznam č. 0/99; s. 476, záznam č. 0/104. Oba Strassmannovy slabikáře se dochovaly pouze ve Vědecké knihovně v Olomouci. Za jejich zapůjčení děkujeme Mgr. Rostislavu Krušinskému.
- 29 Ze slabikářů 19. století jsme měli k dispozici jednojazyčná vydání z let 1801 (Národní knihovna ČR v Praze, sign. 54 H 3321), 1802 (Strahovský klášter v Praze, sign. ET VII 34), 1805 (Strahovský klášter, sign. FK III 65/a), 1807 (Knihovna Národního muzea v Praze, sign. Obrození 7 B 58), 1810 (Knihovna Národního muzea, sign. 67 g 164), 1811 (Muzeum Českého ráje v Turnově, sign. SCH ST 1345), dvojjazyčnou edici z roku 1801 (Národní knihovna ČR, sign. 54 F 1182), a pak také slabikář speciálně určený pro evangelíky helvétské a augšpurské konfese z roku 1801 (Národní knihovna ČR, sign. 54 H 3361). Jejich přesnější bibliografické popisy lze nalézt v těchto elektronických zdrojích: *Bibliografie 19. století* [online], 2015/16– či *Souborný katalog České republiky* [online], 1995–. Starší bibliografie evidují ještě vydání slabikáře pro selské školy z roku 1813 (DOUCHA, František, pozn. 24, s. 231) a slabikáře pro augšpurskou a helvétskou konfesi z roku 1808 (DOUCHA, František, pozn. 24, s. 232). Od těchto dvou slabikářů se nám však nepodařilo dohledat žádný výtisk. Za zpřístupnění některých z výše zmíněných slabikářů děkujeme Mgr. Alžbětě Kuliškové (Muzeum Českého ráje), Michalu Klackovi (Knihovna Národního muzea) a Jaroslavu Šulcovi (Národní knihovna ČR).

K této skupině oficiálních státních slabikářů lze přiřadit i jediný dvojjazyčný slabikář soukromé konfesně-regionální povahy z pera Jána Hrdličky (viz výše), protože je v něm dodržena totožná formální typografická úprava a obdobná obsahová náplň.³⁰

Samozřejmě, že všech jedenadvacet nám dostupných českých či moravských slabikářů vytištěných mezi rokem 1774 a koncem prvního desetiletí 19. věku není do detailu zcela totožných. V průběhu let docházelo k dílčímu přepracovávání, vynechávání a přemísťování některých textových pasáží. Několik takových změn oproti pražským vzorům provedl např. ve svém jednojazyčném slabikáři z roku 1786 Jakub Strassmann. Poměrně časté byly zásahy do formální či pravopisné podoby textů. V antikvových textových oddílech byly např. odstraňovány germanizmy či tiskařské chyby a opakovaně prováděna jazyková modernizace. Na obsahu a výběru textů se podepsalo i konfesní určení slabikářů. V těch evangelických byly vynechány textové pasáže reflektující katolickou víru (např. ve slabikáři pro žáky helvétské a augšpurské konfesí vydaném Tiskárnou normální školy z roku 1801 byly úplně vynechány a v Hrdličkově slabikáři byly naopak nahrazeny jinými, konfesně přijatelnějšími texty). Přesto lze vidět snahu o celkovou vnitřní i vnější unifikaci. Základní typografická a obsahová podoba, která byla slabikářům Tiskárny normální školy dána v roce 1774, se udržela až do konce prvního desetiletí 19. století.³¹

Jak už bylo řečeno výše, tvořily antikvové českojazyčné oddíly jen zlomek celého slabikáře. Pro antikvu bylo již od prvních slabikářových tisků vyhrazeno jedno z úvodních slabikovacích schémata. To se skládalo z několikařádkového řetězce slov rozdělených pomocí pomlček na jednotlivé slabiky. Ve slabikářích z let 1774–1781, a také u Hrdličky a Strassmanna, toto schéma nedisponovalo českou diakritikou. Až od slabikáře z roku 1786 a dále se začaly objevovat první akcentované litery, např. „ž“ (háček zastupovala čárka nad písmenem), „á“, „é“, „í“ a ve slabikáři z roku 1800 bylo schéma kompletně diakritizováno (viz níže). V této úplné formě se udrželo do roku 1811. Ve slabikářích z let 1798–1811 se antikva dostala i do odborného jazykovědného oddílu (tzv. *Tabulka o poznání písmen*) v podobě ukázky krátkých („a“, „e“, „i“, „o“, „u“, „y“) a dlouhých („á“, „é“, „í“, „ó“ – vyjma novogotického „ů“, „ý“) samohlásek, a také několika vzorových slov, kterými se zavádělo psaní počátečního písmena „j“ namísto „g“. Tento jazykovědný výklad byl ale umísťován jen do jednojazyčných slabikářů Tiskárny

30 Hrdličkův slabikář (K00910) se dochoval v unikátním exempláři v Lyceální knižnici v Bratislavě. Za jeho zpřístupnění děkujeme doc. Ivoně Kollárové. Slabikář je tiskařsky a vlastně i autorsky anonymní, protože jeho vydání mohlo být ve své době ilegální. Hrdlička totiž kopíroval slabikáře Tiskárny normální školy, aniž by k tomu asi měl příslušná povolení. Veden byl spíše úmyslem zavádět nové školní trendy i do odlehklých tuzemských regionů, než snahou získat tímto pokoutním způsobem finanční zisk.

31 Poslední takto upravený slabikář pochází z roku 1811. V jeho případě však můžeme původní celkovou podobu jen odhadovat, protože jeho unikátní exemplář z turnovského Muzea Českého ráje je defektní. Chybí mu hlavně konec s antikvovými textovými pasážemi. Dochované části ale naznačují, že zde nebyly větší rozdíly oproti předchozím edicím. První větší změny lze sledovat ve dvou slabikářích vydaných Tiskárnou normální školy v Praze v roce 1815 (Národní knihovna ČR, sign. 65 E 2065; Památník národního písemnictví v Praze, sign. Kubálek 1131, oba eviduje *Souborný katalog České republiky* [online], pozn. 29). Ve slabikáři pro městské školy byla antikva přesunuta z mravoučných textových pasáží do oddílu popisujícího česká ortografická pravidla. Ve slabikáři pro selské školy naopak zůstala v mravně výchovné sekci, ale oproti starším vydáním došlo ke změně textu. V obou slabikářích byla navíc odstraněna úvodní antikvová majuskulní a minuskulní abeceda. Spolu s ní zmizelo i slabikovací schéma a pravopis se vzdal některých progresivních jevů (např. se vrátily litery „g“, „j“, „v“ nahrazující dnešní „j“, „í“, „u“).

normální školy. V Hrdličkově a Strassmannových slabikářích byl vynechán. Oba stejně tak nezařadili do úvodního přehledu majuskulních a minuskulních, vertikálních a polokurzívních abeced diakritizovaná písmena. Slabikáře Tiskárny normální školy byly takto upravovány od roku 1786. Akcenty si v nich udržely podobu zastaralých čárek či tučných teček rombických tvarů až do roku 1811. Neovlivnila je ani reforma po roce 1800. Diakritizace navíc nebyla kompletní a nikdy nezahrnovala všechna akcentovaná písmena české abecedy.

Nejvíce prostoru zabírala antikva v uceleném českojazyčném textovém bloku, který byl umístován převážně na závěr slabikáře. V dvojjazyčných slabikářových tiscích a u Hrdličky či Strassmanna měl menší, zhruba čtyř- až pětistránkový rozsah. Strassmann dokonce tuto zkrácenou verzi použil i ve svém jednojazyčném slabikáři z roku 1786. Naopak v jednojazyčných slabikářích Tiskárny normální školy byl antikvový blok rozšířen o několik nových prozaických a básnických textů, takže jeho rozsah narostl až na sedm stránek. Obsah bloku tvořily krátké mravokárné příběhy ze života dětí, stručná napomenutí nabádající dětské čtenáře k poctivějšímu studiu a celkově sedm veršovaných skladeb s mravně výchovnou a náboženskou tematikou, čemuž odpovídají i jejich tituly, např. *Proti zahálce*, *Stydlivost*, *Prosba dítěte*. Většinou se jedná o přetlumočení německých básnických předloh, jejichž autory byli např. pedagogové a spisovatelé Christian Felix Weisse či Christian Fürchtegott Gellert. Překlady jsou speciálně upraveny pro hromadnou výuku čtení a zároveň měly jednoznačně deklarovat probírané učivo a normativní nařízení do něj zahrnutá.³² Pouze v jediném slabikáři, určeném pro žáky helvétského a augšpurského vyznání, z roku 1801 byla tato ustálená a opakovaně přetiskovaná obsahová struktura porušena. Z bloku byly vybrány jen některé básně a spojeny s textem, který býval v ostatních slabikářích reprodukován kurentem. Ten byl nahrazen antikvovou polokurzívou (viz níže).

Stálou podobu neměl ani pravopis tohoto antikvového bloku. Ortografie byla závislá na písmovém vybavení příslušných tiskáren a dobové iniciativě odpovědných osob. Právě zde vystupuje do popředí osobnost Františka Jana Tomsy. Tomu dnes vděčíme za překlad a ediční úpravu slabikářů vydaných od roku 1777, kdy byl Tomsa oficiálně jmenován překladatelem a korektorem učebnic tištěných v Tiskárně normální

32 K těmto závěrům došli František Tenčík a Kamil Činátl. Tenčík srovnával český překlad jedné ze slabikářových básní s překladem stejné skladby z pera Václava Tháma. Pracoval přitom s německo-českým slabikářem Jakuba Strassmanna z roku 1788. Všechny antikvové básně vyskytující se ve Strassmannově slabikáři označil za typický produkt mravně výchovných zásad tereziánských školních reforem. V překladech básní jsou podle něj záměrně potlačeny umělecké prvky, tak, aby se jejich texty daly použít pro nábožensko-mravní výuku. Viz TENČÍK, František. *Četba mládeže v počátcích obrození*, 1962, s. 55–59. Tuto Tenčíkovu charakteristiku můžeme vztáhnout i na básně v dalších slabikářích, protože jsou víceméně stejné. Činátl na základě studia tereziánských školních slabikářů a čítanek navíc dodává, že jejich texty jsou záměrně koncipovány tak, aby byly objektivní, jednoznačné a vylučovaly jakýkoliv dvojznačný, subjektivní či emocionální výklad. Strohá racionalita slabikářů a čítanek měla v dětských čtenářích vyvolávat úctu k autoritám či podporovat jejich pracovitost a pasivní přijímání závazných pravd. Rozvíjet fantazii dětí či je dokonce bavit zde nebylo žádoucí. Viz ČINÁTL, Kamil. Čtenář – produkt osvětské reformy školství. *Kuděj*, 2005, s. 61, 65–72. Nově přidaných antikvových textových oddílů si jako jeden z prvních badatelů všiml KÁDNER, Otakar, pozn. 17, s. 719–722, 817–818. Podává jejich celkové hodnocení a stručnou obsahovou charakteristiku s textovými ukázkami. Na antikvu ve slabikářích z konce 18. století upozornil později také Jaroslav Kašpar. Spíše než obsahu si ale všiml celospolečenského dopadu a významu pro zavádění humanistického písma do písemností a učebnic první poloviny 19. století, viz KAŠPAR, Jaroslav. Uvedení humanistického písma do češtiny. *Archivní časopis*, 1974, s. 28–29.

školy.³³ Osobně, s podporou tehdejšího faktora tiskárny Václava Piskáčka, se také postaral o to, že existenci antikvy v jedno- i dvojjazyčných slabikářích můžeme rozdělit do dvou etap. Mezníkem je rok 1800, což je datum prvního použití akcentované antikvy, kterou Tomsa obstaral ve Vídni u Johanna Georga Mansfelda.³⁴ Slabikáře vydané do tohoto mezníkového bodu patří do staršího období. Konkrétně jde o vydání z let 1774–1798. Slabikáře z počátku 19. století (1800–1811) představují už zástupce druhé etapy. Do Hrdličkova a Strassmannových slabikářů nebyla Tomsova antikva aplikována. Podle stupně diakritizace jejich antikvových textů je ale můžeme zařadit do první etapy.

Českojazyčné antikvové textové pasáže slabikářů vytištěných před rokem 1800 se potýkají se všemi soudobými pravopisnými a typografickými nedostatky. Stejně jako tehdejší českojazyčné novogotické texty mají i ony značné neustálenou diakritiku. Souběžně se v nich vyskytují jak spřežky, tak i akcentované litery. Někdy je diakritika nahrazena pro češtinu běžně neužívanými znaky (např. stříškami či doleva obrácenými čárkami) nebo je úplně vynechána, a to u některých liter pravidelně, u jiných střídavě, kdy ve stejném textu se jednou nacházejí s akcentem a podruhé bez něj. Diakritizovány jsou pouze některé dlouhé samohlásky a měkké souhlásky převážně v minuskulní formě. Výskyt akcentovaných majuskulí je skromný. Všechny české i moravské slabikáře disponují diakritizovanými literami „á“, „é“ (občas zastupovány „ä“, „ë“), „d“^h, „t“^h, „ň“^h

33 K autorství překladu slabikářů, ale i dalších učebnic, hlavně všech dílů *Knihy ke čtení*, které také obsahují antikvové textové pasáže (více viz v textu), se Tomsa přiznává ve svých dvou rukopisných autobiobiografiích: českojazyčné *Krátký život Františka Tomsy* (Strahovský klášter, sign. DC IV 11, viz zde hlavně položky číslo 1, 5 a 6 v oddíle I.) a německojazyčné *Kurze Lebensbeschreibung des Franz Tomsa* (Památník národního písemnictví, fond Dobrovský, Josef, korespondence přijatá, příloha k Tomsa, František Jan – Dobrovský Josef, dva dopisy z let 1793–1801, viz zde také položky číslo 1, 5 a 6 v oddíle I.). O překladu slabikáře sám Tomsa říká, že autorem jeho starší podoby je někdo jiný, on však připravil novou verzi. Kromě opakovaně prováděných jazykových aktualizací a stylistických revizí jednotlivých slabikářových textů do tohoto stručného výroku nejspíš shrnul i své aktivity týkající se provedení pravopisných úprav a obstarání nového diakritizovaného antikvového tiskového písma. Transkribovaný přepis části Tomsova životopisu podává KABÁT, Karel. Významná účast knihtiskárny Státního nakladatelství na vytvoření knihy české. In: *Knižní kultura doby staré i nové*, 1926, s. 224.

34 Problémy, s nimiž se Tomsa při objednávce diakritizovaných antikvových písmových sad dlouhodobě potýkal, byly už opakovaně popsány. Podle odborné literatury měl v roce 1794 obdržet od nadřízených orgánů povolení k nákupu nového antikvového písma pro výrobu slabikářů. Tomsa chtěl, aby toto nově pořízené písmo plně odpovídalo specifikům české řeči, z čehož usuzujeme, že s antikvovou sazbou českojazyčných textů ve starších slabikářích z let 1774–1793 nebyl spokojen. Oslovil nejprve pražského písmolijce Václava Jana Krabata, který pro Tiskárnu normální školy dodával písmo. Výsledkem jejich spolupráce trvajících do roku 1797 byla antikva nesplňující Tomsovy požadavky a následný soudní spor. Tomsa poté začal komunikovat s vídeňským písmárem a písmolijcem Johannem Georgem Mansfeldem. Ten byl úspěšnější a pro Tomsu v letech 1799–1800 zhotovil vertikální a polokurzivní antikvu. I zde se však objevily problémy a původní objednávka nebyla kompletně vyřízena. V případě dalších objednaných antikvových písmových sad zůstal Mansfeld jen u slibů a nikdy je nedodal. Podrobněji k tomu *Prvých ...*, pozn. 24, s. 21–30, 32, 34; KABÁT, Karel, pozn. 33, s. 220–221; KABÁT, Karel. Sazba a tisk češtiny písmem latinkovým. *Typografie*, 1926, s. 103–104 (zde i obrazově ukázky korespondence mezi Tomsou a Mansfeldem); KABÁT, Karel. František Jan Tomsa upravil latinkové písmo pro češtinu. *Ročenka československých knihtiskařů*, 1935, s. 41–44; KABÁT, Karel. Ku vzniku písma. *Ročenka českých knihtiskařů*, 1941, s. 164–166; NEŠVERA, Rudolf K. Zásluha Františka Jana Tomsy o český knihtisk. *Sborník Národního technického muzea v Praze*, 1954, s. 75–79; MUZIKA, František, pozn. 2, s. 286–289; VOIT, Petr, pozn. 2, s. 494–495, 556, 938.

(všechny tři buď s čárkou, nebo s tečkou, „ň“ je jen v jednojazyčných slabikářích). Ty lze označit za běžný standard. Od roku 1781 a následně až do roku 1798 byly do českých slabikářů standardně přidávány i litery „ž“, „Ž“, u kterých supljuje dnešní háček čárka situovaná k hornímu pravému okraji písmena. Starší slabikáře se bez „ž“ a „Ž“ obešly, stejně tak i Hrdlička a Strassmann. Znázornění dlouhých vokálů „ú“, „ů“, „ó“ ve většině slabikářů střídá nezvyklé grafémy „ô“, „ò“, „ù“, „û“. Dnes standardní „ó“ se objevuje zřídka (např. ve slabikáři z roku 1774, 1775, 1786, 1791) a „ů“ nikdy. Pravopisně ho zastupuje „ú“, tzn. s čárkou či s výše znázorněným znakem, případně je tato diakritika zcela ignorována. Nadstandardně a pouze jednorázově je vyjádřeno „í“ nebo „Š“ (místo háčku má tečku), a to ve slabikáři z roku 1798, jehož diakritiku lze ocenit jako nejpěchlivější a graficky nejuniformovanější. I tento slabikář, stejně jako všechny ostatní, úplně postrádá antikvové litery „ě“, „ř“, „č“, „š“, „ý“. Vždy je reprezentují spřežky a „ý“ je tištěno bez čárky.

Celkovou pravopisnou neustálenost českojazyčných antikvových textů, která ovšem vycházela z dobové zcela běžné ortografické praxe, umocňuje libovolné psaní „i“–„y“ či existence z dnešního pohledu již archaických pravopisných jevů (např. aplikace grafému „g“ místo „j“, obdobně „y“–„j“, „v“–„u“, „w“–„v“, „j“–„í“, „au“–„ou“). Ve slabikářích z let 1774–1775 je dokonce dodržováno psaní velkého písmene na začátku všech podstatných jmen. Ve zbývajících slabikářích převažuje současný moderní úzus. Antikvové texty jsou reprodukovány vertikální antikvou. Jedině knihvazač Strassmann, případně s ním spolupracující neznámý tiskař, ve svém dvojjazyčném slabikáři z roku 1788 komponoval do vertikální sazby polokurzivní litery „w“, „z“, „y“, přestože použil i jejich vertikální protějšky. Zásoby vertikálních antikvových typů mu nejspíš nevystačily, protože stejným tiskovým písmem souběžně tiskl i německý text, a proto musel občas sáhnout po polokurzivě.

Aplikací Tomsovy antikvy do slabikářů tištěných v letech 1800–1811 se vzhled českojazyčných antikvových pasáží viditelně mění a modernizuje. Téměř všechny pravopisné a grafické nedostatky vyskytující se v předchozích slabikářích byly odstraněny. Text je z větší části diakritizován a ortograficky upraven. Jeho vzhled víceméně odpovídá našim současným standardům a koresponduje s Tomsovy návrhy na pravopisné reformy.³⁵ Díky nově vyrobeným majuskulním a minuskulním typům mohly být antikvové textové oddíly obohaceny o akcentované litery, které před rokem 1800 nebyly k dispozici. V úvodním slabikovacím schématu a v závěrečném antikvovém bloku se tak vedle běžně diakritizovaných minuskulních liter „á“, „é“ poprvé objevují i minuskule „ě“, „ř“, „č“, „š“, „ý“, „ů“ či majuskule „Č“, „Ř“. U již dříve akcentovaných liter „d“, „ň“, „t“, „ó“, „ú“, „ž“, „Ž“, „Š“ byla vyměněna starší provizorní či nestandardní diakritika za dnešní háčkové a čárkové akcenty. Původně jednorázová aplikace „í“ se nově stala samozřejmostí, když ještě důsledně nerozlišuje psaní tvrdého a měkkého tvaru. Vymýceny byly

35 Tomsa se jako jazykovědec zabýval reformami a zkoumáním spisovné češtiny. Řešil také lexikografické a gramatické otázky. Mimo jiné sestavil slovník, gramatiku, antologii starších i soudobých českých literárních textů a sepsal monografie o českém slovese, výslovnosti a historickém vývoji českého jazyka či problematice českého pravopisu. Ve svých jazykovědných dílech čerpal z dobrých znalostí starších literárních památek nebo soudobé mluvy lidových vrstev a zároveň propagoval vymýcení spřežek, dodržování jednotné diakritiky a zavádění liter „í“, „j“, „u“, tak, jak je užíváme dnes. Tomsa by činný i jako autor, překladatel a editor osvětových publikací a časopisů. Více viz např. PRŮCHA, Jan. K hodnocení Tomsovy kodifikace spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost*, 1963, s. 57–61; KUSÁKOVÁ, Lenka. 170 let od úmrtí F. J. Tomsy. *Naše řeč*, 1985, s. 108–110; *Lexikon české literatury*, 2008, s. 971–973; ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. Jak mluvil (a psal) český venkovan na přelomu 18. a 19. století? *HOP*, 2017, s. 48–65.

spřežky a další prvky přebírané z tzv. bratrského pravopisu. Zůstalo snad jen několik málo archaických jevů, např. „w“ ve významu moderního „v“, diftong „au“ místo „ou“.

Předpokládáme, že antikvový diakritizovaný text byl ve slabikářích z let 1800–1811 reprodukován pouze jedinou písmovou sadou vertikální antikvy. Byla to antikva, kterou nechal Tomsa zhotovit u Mansfelda. Odpovídaly by tomu i časové souvislosti, protože dané písmo mělo být dokončeno v červnu roku 1799 a první slabikář vyšel v roce 1800. Naši hypotézu potvrzuje také zjištění, že ve všech slabikářích vydaných ve sledovaném období má antikva jednotnou písmovou výšku majuskul a minuskul. Výška majuskulních písmen bez diakritického znaménka dosahuje tří milimetrů, s háčkem či čárkou pak čtyři milimetry. U minuskul činí výška u neakcentovaných liter dva milimetry a s akcentem tři milimetry. Je tedy zřejmé, že rozměry diakritiky (tzn. čárek, háčků a kroužků) se pohybují kolem jednoho milimetru. Unifikovaný se zdá být i písmový obraz. Antikva ve slabikářích se na první pohled jeví spíše jako nestínovaná. Při podrobnějším zkoumání zjišťujeme, že přechody mezi tučnými a vlasovými tahy jednotlivých antikvových písmen nejsou příliš výrazné. Nenápadně působí i drobné serify. Dobře viditelné jsou např. u „l“, „p“, „S“, „Č“, „K“. Jako nejnáročnější se jeví ověření stejných tvarů a způsobu nasazení diakritických znamének. Právě tato nejistota nedovoluje definitivně potvrdit náš předpoklad o jediné písmové sadě. Akcenty jsou většinou správně umístěny nad středovou osu minuskulních a majuskulních typů. Snad jen v případě „f“ je čárka neústrojně přesunuta k levému okraji litery. Mezera mezi horním okrajem litery a diakritickým znaménkem je poměrně široká, někdy se však plochy obou částí téměř dotýkají. U háčků, především u majuskulí, lze skoro pokaždé rozlišit kratší tučnější levé rameno od delšího tenčího pravého. Občas však není tato diferenciacie tak výrazná. Největší variabilitu vykazují čárky, které disponují tvary jednoduchých linek, linek s tučnějším vrchním koncem či skoro až tučných teček. Tyto zdánlivé odlišnosti ale mohou být zapříčiněny špatným tiskem, opotřebením tiskových liter, rozptítním tiskařské barvy či nekvalitním papírem. Nemusí tedy nutně indikovat rozdíly mezi tiskovými typy a tedy i využití více písmových sad.

Ve slabikářových tiscích vydaných od roku 1801 se nově objevila polokurzivní antikva. Ve slabikářích pro žáky helvétské a augšpurské konfesí z roku 1801 reprodukovala celou jednu textovou pasáž, konkrétně povídku o mlčenlivém dítěti, jinak se v jednovojazyčných slabikářích omezovala výhradně na krátké nadpisy básniček v antikvovém bloku. Pravděpodobně šlo opět o jedinou písmovou sadu vyrobenou díky Tomsovi u Mansfelda. Rozsah její diakritizace odpovídal vertikálnímu protějšku. Obdobné byly i tvary akcentů. Ve slabikářích z let 1801, 1805, 1807, 1810 se představily výhradně diakritizované minuskule. Majuskulí nebylo téměř potřeba (vyjma „Ú“, to však chybí). Z poměrně úhledně vyvedených liter vybočuje pouze „ě“, jehož háček je nepatrně posunut k pravému okraji. Výška minuskulí bez diakritického znaménka činí dva milimetry. Samotný akcent měří kolem jednoho milimetru.

Tiskárna normální školy nemusela pro tisk slabikářů a čítanek (viz níže) nutně využívat jen dvě písmové sady antikvy zhotovené u Mansfelda. V roce 1800 se v Praze usadili hned tři noví písmaři a písmolijci, kteří mohli vyrobit další sady, případně obstarat potřebné zásoby písmového fundusu. Aktivity a konkrétní produkty Jana Jiřího Matthese a bratrů Jana a Vojtěcha Novelliů však dnes nejsou přesně známy. K dispozici je pouze několik kusých zmínek v odborné literatuře. Průkazně je doložena jejich výroba švabachových a frakturových písmových sad.³⁶ V případě antikvy jsme ale odkázáni pouze na

36 Tyto informace zprostředkovává na základě archivních pramenů publikace *Prvých ...*, pozn. 24, s. 32–33, 37–38, 41–42, 48, 56–57, 61.

různé dohady.³⁷ Možnou spolupráci však brzdila skutečnost, že dodání diakritizované antikvy měl zajistit Mansfeld a nadřízené orgány Tiskárny normální školy stále věřily, že svůj závazek nakonec plnohodnotně splní, a proto nechtěly v této záležitosti angažovat další písmolijce. Jiného názoru byl Tomsa, který v osobním dopise Josefu Dobrovskému z roku 1801³⁸ píše, že Matthes a bratři Novelliové pro něj zhotoví antikvové litery, které už Mansfeld nebyl schopen dodat. Zda k tomu skutečně došlo, ale není jisté. Konkrétní Tomsovy plány mohly zhatit formální administrativní překážky a také brzké úmrtí Vojtěcha Novelliho. Ten zemřel v roce 1806. Poté měl pro Tiskárnu normální školy pracovat písmolijec Josef Graf, vyučenec Václava Jana Krabata. Dokonce i tento nespolehlivý řemeslník se krátce před svou smrtí v roce 1805 znovu pokusil ucházet o dodávku písma pro Tomsovy slabikáře. Ve dvacátých letech 19. století byl angažován Jan Spurný. V té době už v Praze působilo více písmolijců, a tedy i potenciálních spolupracovníků, např. Bohumil Haase st. či Moše Jisrael Landau. Ti všichni mohli lít antikvové typy pro mladší vydání slabikářů a čítanek (viz níže), už ale bez Tomsovy osobní účasti.

Antikva v ostatních učebnicích po roce 1774

Opakovaně vydávané slabikáře nebyly jedinými oficiálními školními učebnicemi přeloženými Františkem Janem Tomsou a tištěnými Tiskárnou normální školy, ve kterých se po roce 1774 uplatnil českojazyčný antikvový text. Ten byl později, ale zato v rozmanitější podobě, využit také v dobových čítankách, a to konkrétně v tzv. *Knize ke čtení*, jež vycházela paralelně v několika obsahových variantách. Ty vykládaly učivo tematicky odpovídající buď náboženské dějepřevě nebo etické výchově či občanské nauce. Z těchto derivátů nás budou nejprve zajímat edice titulu *Druhý díl Knihy ke čtení*. Do roku 1800 vzniklo v Tiskárně normální školy na osm tisků s tímto názvem a jejich vydávání pokračovalo i v průběhu 19. století.³⁹ Už do nejstarších edic byly zařazeny českojazyčné

- 37 Např. VOLF, Josef. *Dějiny českého knihtisku do roku 1848*, 1926, s. 160 a VOLF, Josef. *Geschichte des Buchdrucks in Böhmen und Mähren bis 1848*, 1928, s. 213 tvrdí, že Matthes a Novelliové převzali skoro veškeré objednávky Tiskárny normální školy. VOIT, Petr, pozn. 2, s. 633 podobné kontakty pouze hypoteticky předpokládá a o Matthesovi se vůbec nezmiňuje.
- 38 *Dopis Františka Jana Tomsy adresovaný Josefu Dobrovskému z 2. ledna 1801* [rukopis]. (Památník národního písemnictví, fond Dobrovský, Josef, korespondence přijatá, Tomsa, František Jan – Dobrovský Josef, dva dopisy z let 1793–1801).
- 39 Konkrétně se jedná o tisky evidované v rámci knihopisných záznamů K04012–K04017. Na antikvu v těchto edicích upozorňuje jako jeden z prvních KAŠPAR, Jaroslav, pozn. 32, s. 28–29. K těmto vydáním je ale nutné připojit ještě tři další popsaná v dosud nepublikovaných částech Knihopisu, viz *Knihopis–Dodatky*, část IV., s. 153. *Druhý díl Knihy ke čtení* tedy celkově vyšel v následujících letech: 1780 (K04013), 1782 (K04014), 1790 (*Knihopis–Dodatky*, část IV., s. 153, 1790), 1793 (K04015), 1795 (*Knihopis–Dodatky*, část IV., s. 153, 1795), 1797 (K04016), 1799 (K04017) a 1800 (*Knihopis–Dodatky*, část IV., s. 153, 1800). Z této skupiny už dnes nejsou badatelsky dostupné tisky z let 1790 a 1800. Knihopisný záznam K04012 původně evidoval neúplnou edici *Druhého dílu Knihy ke čtení* z konce 18. století. Tyto údaje je potřeba výrazně korigovat. Naším průzkumem a porovnáním dvou dochovaných exemplářů jsme zjistili, že se ve skutečnosti jedná až o vydání z roku 1824 (Regionální muzeum v Kolíně, sign. 12/A–1, Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského v Praze, sign. I 14 819 V3 U), z 19. století jsme prohlédli ještě edice z let 1805 (Strahovský klášter, sign. FK III 65 přív. 4), 1808 (Studijní a vědecká knihovna v Hradci Králové, sign. 401 010/2), 1819 (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského, sign. I 18 819 V2 U) a 1825 (Národní knihovna ČR, sign. 54 J 12276). Přístupné nám bohužel nebylo exemplářem doložené vydání z roku 1811. Na začátku 19. věku začal distribuovat *Druhý díl Knihy ke čtení* i brněnský typograf a nakladatel Jan Jiří Gastl. Jeho nejstarší tisky pocházejí z let 1805 a 1819. V následujícím textu se jim nebudeme podrobněji

antikvové textové pasáže. Ty zahrnují mravoučné a nábožensko-výchovné prozaické povídky či dialogy. Podobně jako ve slabikářích tvoří i zde pouze menší část celého rozsahu knihy tištěné jinak převážně novogotickými typy. Vedle už běžné vertikální antikvy však *Druhý díl Knihy ke čtení* obsahuje úplnou novinku, a to písmo napodobující vzhled psaného humanistického písma. Vlastně nešlo o nic zcela nového, protože podobné tiskové kurzívní písmo používal na konci 18. století i pražský tiskař František Václav Jeřábek ve svých modlitebních knihách.⁴⁰

Výskyt vertikální antikvy ve *Druhém díle Knihy ke čtení* se v podstatě řídí stejnými pravidly jako ve slabikářích. Lze ho také rozdělit na dvě etapy. Mezníkem je ale tentokrát rok 1799. V prvním období ovládá tuto čítanku částečně akcentovaná antikva. V roce 1799 pak dochází k její většinové diakritizaci a antikvové textové pasáže jsou nově pravopisně aktualizovány a rozsahově rozšířeny. Humanistická kurzíva je diakritizována jen z menší části a po roce 1799 ze stránek čítanek úplně mizí. Nahrazena je diakritizovanou vertikálou a polokurzívou. V nejstarších edicích *Druhého dílu Knihy ke čtení* pocházejících z osmdesátých let 18. století disponuje použitá vertikální antikva pouze úzkou škálou diakritizovaných liter, které se omezují jen na „d“, „t“, „ž“, „Ž“. V devadesátých letech k nim přibývají ještě „á“, „é“, „ú“, „ň“ a v roce 1797 dokonce i minuskulní litera „í“. Zbývající české konsonanty a vokály nahrazují spřežky. Akcenty humanistické kurzívy jsou od počátku vyhrazeny pouze pro „d“, „t“, „ž“, „Ž“. V ostatních případech přicházejí na řadu spřežky či výpustky diakritických znamének. Akcenty jsou vždy ztvárněny čárkou, a to i u liter, kde by podle dnešního úzu měl být háček.

Vše se mění ve vydání *Druhého dílu Knihy ke čtení* z roku 1799. Do původního i nově přidaného antikvového textu jsou umístěny nové a dnešním způsobem akcentované typy, které nahrazují předchozí spřežky a litery s provizorní diakritikou. Stejně jako ve slabikářích dochází i zde k celkové obměně tiskařských prostředků a k již výše zmíněným diakritizovaným literám se připojují navíc „ě“, „š“, „ý“, „č“, „ů“, „ř“. Aktualizací prošly i litery „z“, „Z“, „ž“. V tomto případě ale obdržely nezvyklý tvar, jehož charakteristickým znakem je smyčka či rovnou ocásek vycházející z dolní části písmene a směřující až do podlinkového prostoru. Právě tyto netradičně ztvárněné litery nám nedovolují ztotožnit místní antikvu s antikvovou písmovou sadou užívanou ve slabikářích, přestože by to dovolovala i časová posloupnost (Tomsa obdržel od Mansfelda vertikální antikvu na začátku léta 1799). Ve slabikářích se totiž „z“, „ž“, či „Z“ s ocáskem vůbec nevyskytují. Zajímavé je, že souběžně se smyčkovým tvarem jsou ve *Druhém dílu Knihy ke čtení* z roku 1799 zastoupeny i „z“, „ž“ standardního vzhledu. Použití ocáskových typů bylo asi pouze jednorázové, protože v dalších edicích se již neobjevují. Minimálně v případě vydání *Druhého dílu Knihy ke*

věnovat. Gastlův *Druhý díl Knihy ke čtení* z roku 1805 stejně žádný českojazyčný antikvový text neobsahuje. Vydání z roku 1819 však možná ano, jak naznačuje typografický popis v rámci bibliografického záznamu v *Bibliografie 19. století* [online], pozn. 29. V tomto zdroji a pak také v *Souborný katalog České republiky* [online], pozn. 29, jsou podrobněji popsány všechny výše zmíněné edice *Druhého dílu knihy ke čtení* vytištěné po roce 1800. Za zpřístupnění některých exemplářů tohoto titulu děkujeme Mgr. Ireně Krejčí (Muzeum a galerie Orlických hor v Rychnově nad Kněžnou), Mgr. Lence Mazačové (Regionální muzeum v Kolíně), Mgr. Andree Pokorné (Studijní a vědecká knihovna v Hradci Králové), Ivaně Nývtové (Muzeum východních Čech v Hradci Králové), Jaroslavu Šulcovi (Národní knihovna ČR) a kolektivu knihovnic Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského. Stejně jako u slabikářů nebudeme ani u čítanek uvádět v hlavním textu čísla Knihopisu v kulatých závorkách. K přesné bibliografické identifikaci slouží tato poznámka a stejně koncipovaná poznámka 42.

40 K humanistické tiskové kurzívě v Jeřábkových modlitebních knihách viz více MACH, David, pozn. 3, s. 62, 71.

čtení z roku 1805 můžeme toto naše konstatování jednoznačně potvrdit (u edice z roku 1800 to bohužel nejde z důvodu její fyzické nedostupnosti). Vydání z roku 1805 jinak udrželo dosaženou škálu akcentovaných liter, pravopisné aktualizace i rozsah diakritizovaných antikvových textů jako tisk z roku 1799. Pouze v některých textových pasážích došlo k výměně antikvové vertikály za totožně diakritizovanou polokurzívu. V následné edici z roku 1808 dosáhla Tomsova akcentovaná antikva svého prostorového maxima v počtu přes dvacet pět textových stránek. Na rozdíl od vydání z roku 1805 byla totiž rozšířena na další textové části. Diakritizovaná polokurzívní antikva dokonce nahradila i novogotickou kurentní kurzívu a zabrala textové pasáže, které byly předtím tomuto písmu vyhrazeny.

V chronologicky mladších edicích vytištěných po Tomsově smrti v letech 1819, 1824, 1825 je ovšem možné pozorovat několik negativních změn. Některé antikvové textové pasáže z let 1799, 1805 a 1807 se nově vrátily k běžnému novogotickému písmu či kurzívnímu kurentu, takže celkový podíl antikvy se zmenšil a navíc se oproti dynamice ve starších vydáních ustálil a už se rozsahově neměnil. V oblasti pravopisu došlo k přechodu z progresivnějších forem k historicky starším, dobově ovšem přijatelnějším tvarům, které vycházely ještě z bratrského pravopisu (např. grafémy „g“, „j“, „v“ namísto Tomsových „j“, „f“, „u“). Naštěstí diakritika zastupující původní speřežky zůstala podobných archaizujících zásahů ušetřena.

Antikvová písmová sada, jejíž součástí byly litery se spodní smyčkou, se v roce 1799 neomezila pouze na jediný titul. Ve stejné době byla zužitkována i v další obsahové variantě výše zmiňované školní čítanky. Tentokrát šlo o *Knihu ke čtení s názvovým dodatkem Dil druhý o šlechetnosti*. V tomto Tomsově překladu původně německého textu, jenž byl částečně převzat z díla pruského pedagoga Friedricha Eberharda von Rochowa *Der Kinderfreund: ein Lesebuch zum Gebrauche in Landschulen*, se antikva objevila vůbec poprvé.⁴¹ *Dil druhý o šlechetnosti* sice vycházel opakovaně už od roku 1777, ovšem bez antikvových typů v českojazyčném textu. Až zhruba v jedenáctém vydání z roku 1799 byla provedena aktualizace.⁴² Z Tomsovy strany to byl spíše jen nesmělý pokus než plnohodnotný průkopnický počín, protože vertikální antikvou bylo reprodukováno pouze pár krátkých nábožensko-výchovných veršů umístěných do jinak zcela převládajícího novogotického textu. Kromě minuskulní ocáskové litery „ž“ jsou v této několikařádkové básničce zastoupeny i diakritizované minuskule „č“, „ů“, „ř“, „á“, „í“, „ě“.

41 Na Rochowu německou předlohu upozorňuje TENČÍK, František, pozn. 32, s. 37, 49, 73–74, 80, 82, 105.

42 Většina vydání *Dilu druhého o šlechetnosti* evidovaných v Knihopisu antikvový text tedy neobsahuje. Jedná se o záznamy K04025–K04033. Z antikvových edic popisuje Knihopis pouze dvě, a to z roku 1799 (K04034) a 1800 (K04035). Ostatní vydání *Dilu druhého o šlechetnosti* s antikvovou sazbou podchycuje *Bibliografie 19. století* [online], pozn. 29 nebo *Souborný katalog České republiky* [online], pozn. 29. Konkrétně to jsou vydání z let 1802 (Východočeské muzeum v Pardubicích, sign. KPed 589), 1805 (Strahovský klášter, sign. FK III 65 přív. 3), 1807 (Národní knihovna ČR, sign. 54 J 10815), 1816 (Knihovna Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, sign. Ar114/2), 1820 (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského, sign. I 14 818/2 U), 1821 (Národní knihovna ČR, sign. 54 K 12284), 1823 (Národní knihovna ČR, sign. 54 K 5660), 1826 (Moravská zemská knihovna, sign. PK–A–6.209/2 c) a 1827 (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského, sign. I 14818/2V3). Za pomoc s jejich zpřístupněním děkujeme Mgr. Martině Halířové, Ph.D. (Východočeské muzeum v Pardubicích), Mgr. Jiřímu Dufkovi (Moravská zemská knihovna), Janu Samohejlovi, DiS (Knihovna Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy), Jaroslavu Šulcovi (Národní knihovna ČR) a kolektivu knihovnic Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského. Další, exemplářem doložené edice *Dilu druhého o šlechetnosti* z let 1813 a 1822 jsme neměli k dispozici.

V následném vydání *Dílu druhého o šlechtnosti* z roku 1800 bylo „ž“ s ocáskem nahrazeno literou standardní podoby a vertikální antikva přešla z veršů na text celé jedné kapitoly. Ani to však nestačilo a českojazyčné antikvové textové pasáže se v edicích *Dílu druhého o šlechtnosti* z počátku 19. století dočkaly ještě dalšího rozšíření. V tiscích z let 1802, 1805, 1807 zabíraly celé dvě kapitoly a ve vydáních z let 1816, 1820, 1821, 1823, 1826 a 1827 se jejich rozsah nakonec ustálil na více než čtyřech kapitolách, což souhrnně činilo kolem osmnácti textových stránek. Je tedy zřejmé, že od nejstarší edice z roku 1799 prostorově výrazně narostly. Měnil se také jejich pravopis. V *Dílu druhém o šlechtnosti* z let 1800, 1805 a 1807 byla vertikální či polokurzivní antikva plně diakritizována a dodržovala aktualizovaný ortografický úzus soudobých Tomsových slabikářů. V edici z roku 1816, tedy opět po Tomsově úmrtí, se ale pravopis vrací k dobově únosnější, z dnešního pohledu však vývojově starší podobě s grafémy „g“, „j“, „v“ namísto modernějších „j“, „i“, „u“. Znovuobnovení se už naštěstí nedočkaly spřežky. Jejich místo definitivně zaujaly akcentované litery. Historicky starší pravopisný systém byl aplikován i do všech edic z dvacátých let 19. století, tzn. do *Dílu druhého o šlechtnosti* z let 1820, 1821, 1823, 1826, 1827.

Závěr

Nadčasová modifikace antikvy ve slabikářích a postupné rozšiřování tohoto tiskového písma ve dvou variantách *Knihy ke čtení* s datem vydání kolem a po roce 1800 jsou důkazem pokroku, který učinila Tiskárna normální školy od rozpačitých počátků v roce 1774. Největší zásluhy na tomto progresu má František Jan Tomsa. Vyrval se a bez ohledu na dílčí neúspěchy spolupracoval s tehdejšími písmáři a písmolijci. V pozici překladatele a později i vedoucího pracovníka Tiskárny normální školy měl přímý vliv na ediční přípravu a typografickou výrobu příslušných školních učebnic. Odpovídal za jejich obsahovou náplň či formální úpravu a administrativně zajišťoval jejich distribuci. Tento bezprostřední styk s výrobním zázemím a zkušenosti s každodenním jednáním s nadřízenými orgány plně využil při realizaci svých vlastních představ o pravopisné a grafické reformě češtiny. Asi není náhoda, že po Tomsově kariérním povýšení z překladatele na faktora ekonomie v roce 1786 došlo ve slabikářových antikvových textech k prvním viditelnějším změnám. Do počátečního přehledu abeced byla nově začleněna písmena s diakritickými znaménky, akcentované litery byly zařazeny i do slabikovacího schématu a byla provedena jedna z mnoha jazykových modernizací závěrečného antikvového textového bloku. Rozsah těchto dílčích úprav v následujících edicích slabikářů z let 1791–1798 narůstal a vrcholil v roce 1800 aplikací plně diakritizované antikvy. Čítanky v tomto směru slabikáře dokonce ještě o rok předběhly. Tomsou osobně iniciované jazykové a grafické úpravy byly ale na tehdejší dobu příliš radikální. Po jeho smrti se proto ortografie ve slabikářích a čítankách vrátila k dobově více odpovídajícímu stadiu a podobné novátorské zásahy nebyly v těchto učebnicových titulech již žádoucí. Po slibném rozmachu na přelomu 18. a 19. století tak čítanky a slabikáře ztratily svou pozici předního představitele antikvového českojazyčného knižtisku. V dalších letech 19. věku spočíval jejich přínos hlavně v udržování stejného tiskového rozsahu antikvového textu.

Tomsova diakritizace antikvy ve slabikářích a čítankách svou soustavností překonala všechny předchozí či soudobé pokusy.⁴³ Co do šíře aplikace diakritických znamének se se slabikáři a čítankami vydanými od let 1799 a 1800 dají srovnávat jen modlitební

43 Podobné pokusy byly uskutečněny především při tisku modlitebních knih (viz začátek studie). Jejich následující stručné srovnání se slabikáři a čítankami čerpá částečně ze závěrů publikovaných v příspěvku MACH, David, pozn. 3, s. 67–72. Zde je možné zjistit i přesnější bibliografické údaje.

knihy Václava Jana Tibelliho s datem vydání 1719 či 1738 a Josefa Antonína Škarnicka z roku 1780. Všechny tyto starší tisky ale citelně zaostávají, protože ke znázornění soustavy české diakritiky zvolily archaické tečky, dvojtečky či čárky namísto moderních háčků preferovaných Tomsou. Komparovat lze snad jen slabikáře a čítanky vytištěné ještě před Tomsovým kompletním zavedením diakritiky. Zjistíme přitom, že rozdíl mezi nimi a antikvovými modlitebními knihami z druhé poloviny 18. století není až tak propastný. Modlitební celky vytištěné Karlem Josefem Jauernichem, Vojtěchem Ignácem Hilgartnerem či rodinou Jeřábků používají stejné sazečské postupy v podobě spřežek, provizorní nečeské diakritiky či úplného vynechání akcentů a v případě diakritizovaných liter standardně disponují minuskulním „d“, „ň“, „t“, „ž“. Chybí jim jen akcentované typy „á“, „é“, které naopak ve slabikářích patřily již od nejstarších edic ze sedmdesátých let 18. století k běžné výbavě a do čítanek pronikly s mírným zpožděním v devadesátých letech. Naznačená shoda není náhodná. Jak modlitební knihy, tak i slabikáře a čítanky totiž vycházely z tehdy obvyklé pravopisné či tiskařské praxe a nebyly ještě ovlivněny individuálními zásahy odborně vzdělaného a reformně naladěného jedince. Na rozdíl od modlitebních knih se ve slabikářích a čítankách neseťkáme s dalšími soudobými typografickými postupy, jako byly např. tzv. nomina sacra nebo kombinování majuskulní a minuskulní antikvové sazby. Tato skutečnost je dána tím, že se náboženské pojmy v antikvovém textu slabikářových a čítankových tisků téměř vůbec nevyskytují. Nezanebatelný vliv měly ale i didaktické cíle školních učebnic, které nedovolovaly tyto dobové oblíbené, z dnešního pohledu však esteticky nevhodné nábožensko-femeslné manýry.

Antikvový text po Tomsových zásadách dokonce v oblasti pravopisné a jazykové modernizace či celkového grafického vzhledu výrazně předčil i souběžný švabachový, frakturový nebo kurentní text slabikářů a čítanek tištěných po roce 1799 či 1800. Zatímco jejich antikva disponovala již aktualizovanými a ustálenými prvky (např. háčkovými akcenty či literami „í“, „j“, „u“), novogotické typy ještě nepřekonaly dobové tendence k variabilitě nebo neustálenosti a potýkaly se ještě s diakritikou či konvencemi navazujícími na starší bratrskou ortografii (např. provizorní akcenty, spřežky, psaní „g“–„j“, „j“–„í“). Při tomto srovnání se tedy antikvový text jeví jako progresivnější a kvalitnější, ovšem takto vzniklá dvojkojnost musela způsobovat při školní výuce problémy, protože se žáci v rámci jedné učebnice setkali s oběma vývojovými ortografickými stadii a navíc si konkrétní pravopisné či grafické jevy spojovali s určitým typem tiskového nebo rukopisného písma. Po Tomsově smrti bylo toto dočasné prvenství antikvy odstraněno a praktický nesoulad byl vyřešen návratem ke konzervativnějším formám.

Tomsovi se bohužel nepodařilo dostat antikvu i do dalších titulů vydaných Tiskárnou normální školy. Neexistují sice žádné přímé důkazy, že by se o to pokoušel, z dosavadní charakteristiky jeho aktivit a z toho, jak postupně prostorově rozšiřoval antikvový text v *Knihách ke čtení*, můžeme o této eventualitě alespoň uvažovat. Kromě slabikářů a čítanek však byly všechny zbývající učebnice, náboženské texty či pedagogické manuály i nadále reprodukovány novogotickým tiskovým písmem. V prvním dílu *Knihy ke čtení*, biblích, epištolách, evangeliích, Nových zákonech, katechismech a počtenících bychom antikvu v českojazyčné textové sazbě hledali marně. Na těchto knihách pocházejících z Tiskárny normální školy se Tomsovy reformy vůbec nepodepsaly. Čeština tištěná antikvou pronikla v určité míře jen do odborných latinských a německých publikací lingvistického, literárněhistorického či historiografického zaměření. Některé z nich navíc sepsal sám Tomsa. Je tedy zřejmé, že jeho snahy o českojazyčný antikvový knihtisk byly v rámci produkce Tiskárny normální školy silně omezené a navíc nenalezly masovější odezvu mezi ostatními tiskárnami.

MACH, David. Českojazyčné slabikáře a čítanky z přelomu 18. a 19. století tištěné antikvou. *Knihovna: knihovnická revue*. 2019, 30(2), 61–84. ISSN 1801-3252.

Seznam použité literatury a zdrojů

ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. Jak mluvil (a psal) český venkovan na přelomu 18. a 19. století? *HOP. Historie – Otázky – Problémy*. 2017, **9**(1), 48–65. ISSN 1804-1132.

Bibliografie 19. století [online]. Praha: Národní knihovna České republiky, 2015/16– [cit. 2019-06-21]. Dostupné z: <https://retris.nkp.cz>.

ČINÁTL, Kamil. Čtenář – produkt osvětské reformy školství. *Kuděj: časopis pro kulturní dějiny*. 2005, **7**(1–2), 61–72.

Denkschrift zur hundertjährigen Gründungs-Feier des kais. königl. Schulbücher Verlags in Prag am 10. Juni 1875. Prag: K.k. Schulbücher-Verlags-Verwaltung, 1875. 87 s.

DOKOUPIL, Vladislav. *Soupis brněnských tisků: staré tisky do roku 1800*. 1. vyd. Brno: Státní vědecká knihovna: Archiv města Brna: Musejní spolek, 1978. 603 s., 32 s. obr. příl. Bibliografie a prameny k vývoji Moravy, sv. 5.

DOUCHA, František. *Knihopisný slovník česko-slovenský, aneb Seznam kněh, drobných spisův, map a hudebných věcí, vyšlých v jazyku národa česko-slovenského od roku 1774 až do nejnovější doby*. Praha: Ignác Leopold Kober, 1865. viii, 320 s.

Felbiger a Kindermann: reformátoři lidového školství. Připravili: Vladimír Štverák a Jan Mrzena. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986. 214 s. Z dějin pedagogiky, sv. 26.

HORÁK, František. *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*. 1. vyd. Praha: František Novák, 1948. 253, [1] s. Naše poklady, sv. 4.

JAKUBEC, Jan. Nejstarší slabikáře české. *Pedagogické rozhledy*. 1899, **12**, 145–152, 193–201, 241–249, 298–307, 337–344, 385–388.

JUNGMANN, Josef. *Historie literatury české, aneb: Saustawný přehled spisů českých s krátkau historií národu, oswicení a jazyka*. 2. vyd. Praha: Nákladem Českého museum: w kommissi–kněhkupectví F. Řivnáče, 1849. vi, 771 s.

KABÁT, Karel. František Jan Tomsa upravil latinkové písmo pro češtinu. *Ročenka československých knihtiskařů*. 1935, **18**, 40–50.

KABÁT, Karel. Ku vzniku písma. *Ročenka českých knihtiskařů*. 1941, **24**, 163–167.

KABÁT, Karel. Sazba a tisk češtiny písmem latinkovým. *Typografia: odborný list československých knihtiskařů*. 1926, **33**, 103–107.

KABÁT, Karel. Významná účast knihtiskárny Státního nakladatelství na vytvoření knihy české. In: *Knížní kultura doby staré i nové: příručka pro výstavy mezinárodního sjezdu knihovníků a přátel knihy*. Sestavil Antonín Dolenský. Praha: [Pracovní výbor mezinárodního sjezdu knihovníků], 1926, s. 218–224.

KÁDNER, Otakar. K dějinám českého slabikáře v době obrození. *Pedagogické rozhledy*. 1908, **32**, 513–520, 714–725, 810–818.

KAŠPAR, Jaroslav. Uvedení humanistického písma do češtiny. *Archivní časopis*, 1974, **24**(1), 25–35.

KLIMEKOVÁ, Agáta, Eva AUGUSTÍNOVÁ a Janka ONDROUŠKOVÁ. *Bibliografie územne slovacikálnych tlačí 18. storočia. Zväzok I – VI*. [Martin]: Slovenská národná knižnica, 2008. 6 sv. ISBN 978-80-89301-16-4.

KNEBLÍK, Michal. Školní fase – prameny pro dějiny výchovy a vzdělávání v 18. století. *Cornova: revue České společnosti pro výzkum 18. století a Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*. 2011, **1**(2), 39–50.

KPS – Databáze Knihopis [online databáze]. Praha: Národní knihovna České republiky, 2015– [cit. 2019-06-22]. Dostupné z: <http://www.knihopis.cz>.

KUBÁLEK, Josef. Slabikář Český. *Listy filologické*. 1927, **54**, 334–338.

KUBÁLEK, Josef. *Slabikář český a jiných náboženství počátkové: kterýmžto věcem dítky křesťanské hned z mladosti učeny býti mají: MDXLVII*. Prostějov: Místní rada osvětová nákladem Místního národního výboru, 1947. 123 s.

- KUBÁLEK, Josef. Tři staré české slabikáře, na Moravě vydané. *Komenský: pedagogický časopis*. 1925–1926, **53**, 284–292, 326–330.
- KUBÁLEK, Josef, Josef HENDRICH a František ŠIMEK. *Naše slabikáře: od nejstarší doby do konce století XVIII*. Praha: Státní nakladatelství, 1929. 531 s.
- KUSÁKOVÁ, Lenka. 170 let od úmrtí F. J. Tomsy. *Naše řeč: listy pro vzdělání a tříbení jazyka českého*. 1985, **68**(2), 108–110.
- Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. Díl 4, S–Ž. Sv. 1, S–T. Vedoucí red. Luboš Merhaut, 1. vyd. Praha: Academia, 2008. 1082 s. ISBN 978-80-200-1670-6.
- MACH, David. Českojazyčné modlitební knihy 18. století tištěné antikvou a počátky tohoto tiskového písma v českém knihtisku. *Knihovna: knihovnická revue*. 2018, **29**(2), 51–73. ISSN 1801-3252.
- MAŠEK, Petr. Antikvou tištěný český Otčenáš z roku 1555. *Knihy a dějiny*. 2015, **22**(94). ISSN 1210-8510.
- Mezinárodní konference Všeobecné vzdělávání pro všechny, Praha, 4.–5. 11. 2004*. Praha: Pedagogické muzeum J. A. Komenského: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, 2004. 275, [1] s. ISBN 80-901461-7-1.
- MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky*. [sv.] II. 2. rev. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1963. 666, [2] s. Výtvarné umění. Technika a řemeslo, sv. 11.
- NEŠVERA, Rudolf K. Zásluha Františka Jana Tomsy o český knihtisk. *Sborník Národního technického muzea v Praze*. 1954, **1**, 72–83.
- NOVOTNÝ, Miroslav. Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí. In: *Post te nebras spero lucem: duchovní tvář českého a moravského osvícenství*. Sestavili Jaroslav Lorman a Daniela Tinková. Praha: Casablanca, 2009, s. 148–163. ISBN 978-80-903756-6-6.
- POLÁK, Karel. *Třemi stoletími: stručné dějiny Státního pedagogického nakladatelství*. 1. vyd. Praha: SPN, 1968. 206 s.
- PRŮCHA, Jan. K hodnocení Tomsovy kodifikace spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost: časopis pro otázky teorie a kultury jazyka*. 1963, **24**(1), 57–61.
- Prvých padesát roků trvání knihtiskárny Státního nakladatelství: ke stopadesátému výročí*. [Sestavil Karel Kabát]. [Praha: Státní nakladatelství], 1926. 204 s.
- RUŽIČKA, Vladislav. *Dějiny slovenského slabikára*. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelstvo, 1966. 190 s., [11] l. obr. příl.
- Souborný katalog České republiky* [online]. Praha: Národní knihovna České republiky, 1995– [cit. 2019-06-21]. Dostupné z: <https://www.caslin.cz/>.
- ŠAFRÁNEK, Jan. *Vývoj soustavy obecného školství v Království českém od roku 1769–1895: příspěvek k dějinám českého vyučování*. Praha: F. Kytka, 1897. 8, 304 s.
- TENČÍK, František. *Četba mládeže v počátcích obrození*. 1. vyd. Praha: SNDK, 1962. 107, [1] s. Knihnice teorie dětské literatury. Řada literárně-historická.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav. *Knihy: její vznik, vývoj a rozbor*. 1. vyd. Praha: Orbis, 1949. 242 s., ca 200 s. obr. příl.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav a František HORÁK (eds.). *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl II., Tisky z let 1501–1800. Část I–IX*. Praha: Komise pro knihopisný soupis českých a slovenských tisků: Národní knihovna: Academia, 1939–1967. 9 sv.
- TOMSA, František Jan. *Dopis Františka Jana Tomsy adresovaný Josefu Dobrovskému z 2. ledna 1801* [rukopis]. Praha: [s.n.], 1801. [1] list. Uloženo v: Památník národního písemnictví, fond Dobrovský, Josef, korespondence přijatá, Tomsa, František Jan – Dobrovský Josef, dva dopisy z let 1793–1801.
- TOMSA, František Jan. *Krátký život Františka Tomsy* [rukopis]. [Praha: s.n., kolem 1812]. [2] listy. Uloženo v: Strahovský klášter, sign. DC IV 11.

TOMSA, František Jan. *Kurze Lebensbeschreibung des Franz Tomsa* [rukopis]. [Praha: s.n., kolem 1812]. [2] listy. Uloženo v: Památník národního písemnictví, fond Dobrovský, Josef, korespondence přijatá, příloha k Tomsa, František Jan – Dobrovský Josef, dva dopisy z let 1793–1801.

VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. II, Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547*. 1. vyd. Praha: Academia, 2017. 933 s. ISBN 978-80-200-2752-8.

VOIT, Petr. Dosud neznámý latinsko-český slabikář z poloviny 16. století. *Listy filologické*. 1986, **109**(1), 24–30. ISSN 0044–8699.

VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. 1. vyd. Praha: Libri: Královská kanonie premonstrátů na Strahově, 2006. 1350 s., [160] s. obr. příl. Bibliotheca Strahoviensis. Series monographica; 2. ISBN 80-7277-312-7.

VOIT, Petr. Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století. *Bibliotheca Strahoviensis*. 2011, **10**, 105–202. ISSN 1213-6514.

VOLF, Josef. *Dějiny českého knihtisku do roku 1848*. Praha: Arthur Novák, 1926. 191 s. Knihy o knihách; 3.

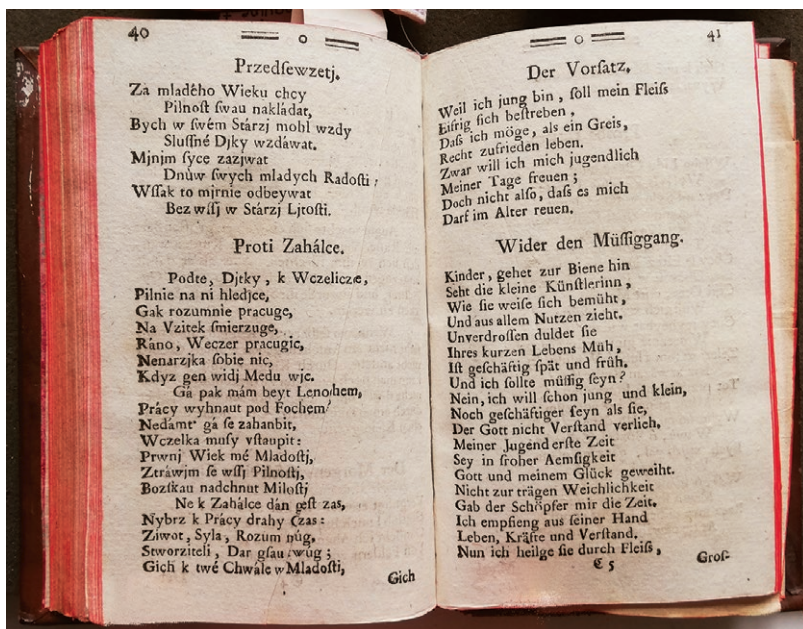
VOLF, Josef. *Geschichte des Buchdrucks in Böhmen und Mähren bis 1848*. Weimar: Straubing und Müller, 1928. 262 s.

VOLF, Josef. K dějinám knihtisku v Louce a ve Znojmě. *Od Horácka k Podyjí: vlastivědný sborník západní Moravy*. 1924–1925, **2**, 49–52, 65–67, 100–108, 113–119, 145–149.

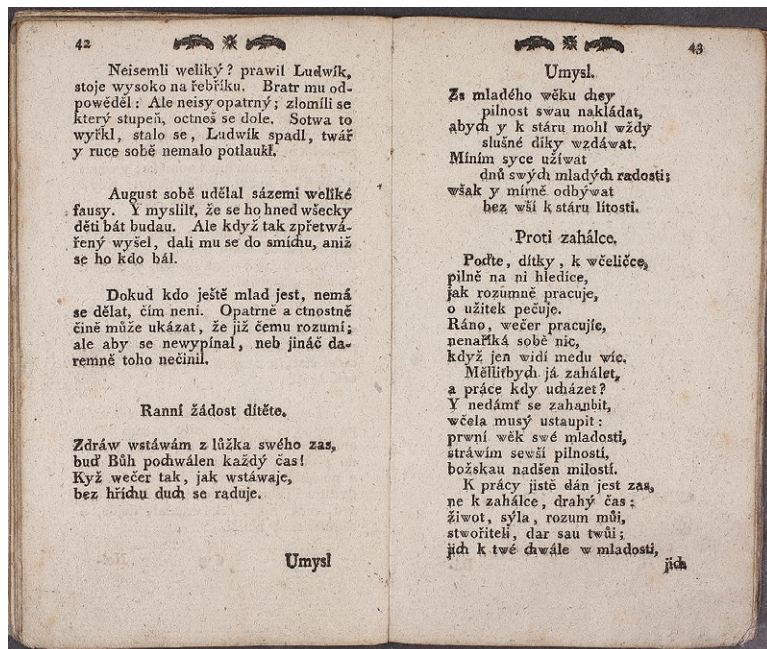
VOLF, Josef. Z dějin osvicenské censury. *Časopis Národního muzea*. 1924, **98**(2–3), 221–232.

WALTER, Vojtěch. *Státní nakladatelství v Praze: stručná historie Státního nakladatelství v Praze*. Praha: Státní nakladatelství, 1947. 21, [1] s.

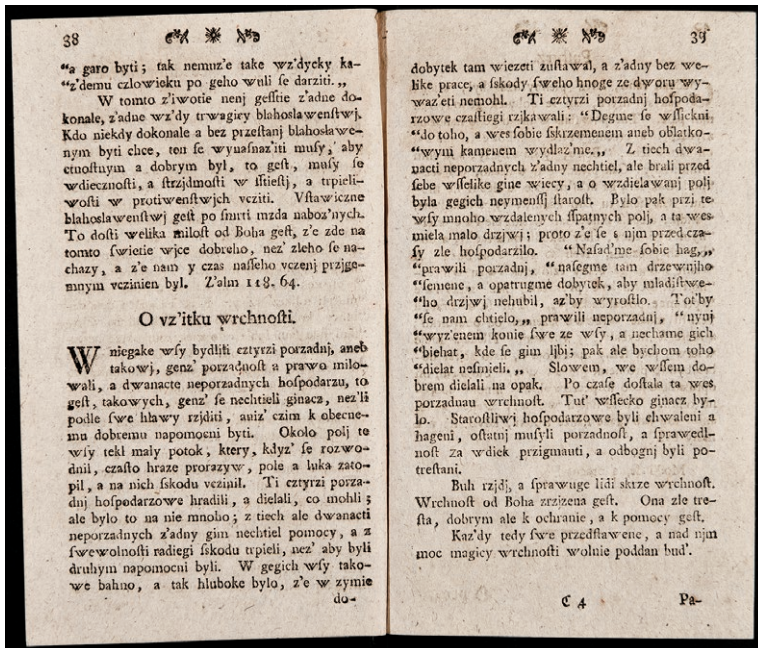
WIŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška, Jan ANDRLE a Vladimír JARÝ (eds.). *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Dodatky. Díl II., Tisky z let 1501–1800. Část I–IX*. Praha: Národní knihovna České republiky, 1994–2010. 8 sv. ISBN 80-7050-181-2.

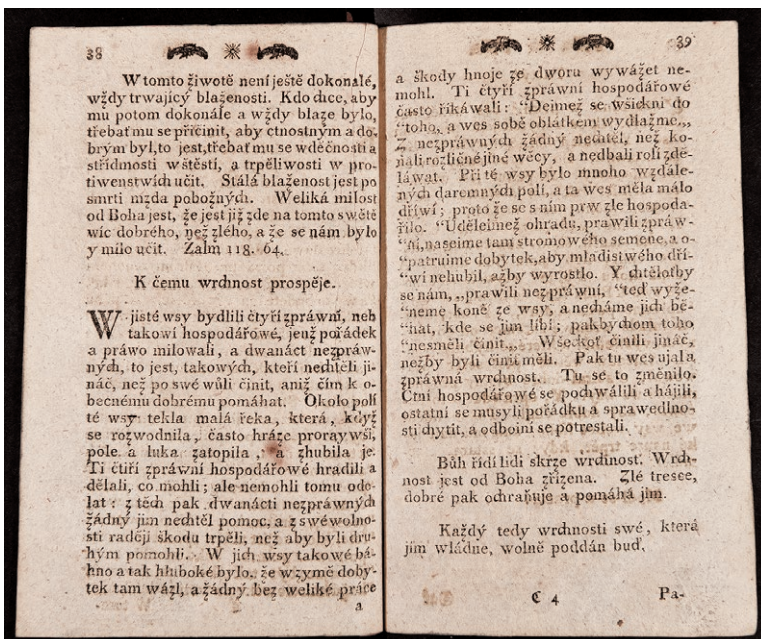
Obr. 1 Ukázka českojazyčného antikvového textu v nejstarším tereziánském slabikáři, který vyšel pravděpodobně v roce 1774 (Cisterciácké opatství Vyšší Brod, signatura 3 VB b 38 přívazek 3)

Obr. 2 První užití diakritizované antikvy ve slabikáři z roku 1800 (Moravská zemská knihovna v Brně, signatura STPK A-4437)

Obr. 3 Skromně akcentovaná antikva v nejstarší edici Druhého dílu Knihy ke čtení z roku 1780 (Národní knihovna České republiky, signatura 54 K 5661)

Obr. 4 První aplikace diakritizované antikvy do Druhého dílu Knihy ke čtení z roku 1799 (Národní knihovna České republiky, signatura 54 K 11787)